

NORSKRIFT

NORSKRIFT er et arbeidsskrift for artikler om nordisk språk og litteratur som utgis ved Institutt for nordistikk og litteraturvitenskap, Universitetet i Oslo.

REDAKSJON:

Gudleiv Bø, Trygve Skomedal, Åsfrid Svensen, Kjell Ivar Vannebo.

ADRESSE:

NORSKRIFT, INL/Avdeling for nordisk språk og litteratur,
Postboks 1013, Blindern
0315 Oslo

MANUSKRIFTER:

Manuskriptene bør være skrevet på PC i A4-format med linjeavstand 1 1/2 og med marg ca. 3 cm. helst i Palatino 12 punkt. På artikkelens førsteside settes forfatternavn øverst og under dette følger artikkelens tittel - begge deler fra venstre marg. Ta kontakt med redaksjonen (Vannebo) før paginering

ABONNEMENT:

Abonnement på Norskrift kan tegnes ved henvendelse til Ellen Wingerei, instituttkontoret INL. Enkelteksemplarer fås også kjøpt ved henvendelse til instituttet.

Marianne Lind:

DISKURSTRANSKRIPSJON

En elementær innføring i teori og metode

Denne artikkelen er først og fremst rettet mot studenter, fortrinnsvis på mellom- og hovedfagsnivå, som arbeider med språkvitenskapelige oppgaver der materialet er opptak av talt språk. Artikkelen tar opp noen generelle teoretiske og metodiske aspekter ved transkripsjon, og presenterer en modell for diskurstranskripsjon.¹

1 Generelle teoretiske og metodiske aspekter ved transkripsjon

1.1 Hva er transkripsjon?

Begrepet *transkripsjon* viser både til prosessen ved omkodning av et materiale fra en muntlig til en skriftlig form, og til det skriftlige produktet som foreligger som resultat av prosessen. Transkripsjonsprosessen er et helt nødvendig skritt for å gjøre et talespråksmateriale tilgjengelig både for analyse og for dokumentasjon av resultatene. Det er imidlertid ingen sterk tradisjon for å fokusere på problemer, perspektiver og prinsipper i forbindelse med transkripsjon, og litteraturen omkring emnet er relativt ny og begrenset av omfang (se f eks Edwards & Lampert (eds) 1993 og O'Connell & Kowal 1994).

I denne artikkelen skal jeg konsentrere meg om en bestemt type vitenskapelig transkripsjon: såkalt *diskurstranskripsjon*, som defineres som "the process of creating a written representation of a speech event so as to make it accessible to discourse research" (Du Bois et al 1993:45). Før jeg sier noe mer om vitenskapelig transkripsjon, kan det imidlertid være et poeng å peke på hvor utbredt transkripsjoner er. Fonetiske og fonemiske transkripsjonsøvelser i fremmedspråks-

¹ Bakgrunnen for å skrive denne artikkelen er at jeg har transkribert og indeksert ulike typer talespråksmaterialer for stipendiatene Wenche Vagle, Margareth Sandvik og Jan Svennevig ved Universitetet i Oslo. De fleste av eksemplene i artikkelen er hentet fra Vagles og Sandviks materialer. Jeg vil spesielt takke Wenche Vagle som har latt meg få tilgang til det hun selv har skrevet om transkripsjon (Vagle u.a.) og for øvrig gjort meg oppmerksom på litteratur om emnet. I tillegg til Wenche Vagle har Ruth Vatvedt Fjeld, Kirsten Meyer, Unn Røyneland og Anne C. Wollebæk lest og kommentert en tidligere versjon av artikkelen, og de takkes herved for all respons.

undervisningen, diktater, stortingsreferater, referater fra rettsaler og politiavhør, enkelte typer avisintervjuer, teksting i fjernsynet – dette er bare et tilfeldig utvalg av transkripsjoner som i større eller mindre grad omgir oss til daglig. Prinsippene for de ulike typene transkripsjoner varierer sterkt, fra hovedvekt på nøyaktig lydlig gjengivelse eller nøyaktig skriftspråklig gjengivelse til ulike grader av nøyaktig innholdsmessig gjengivelse.

Vitenskapelige transkripsjoner er transkripsjoner som primært utføres for å gjøre et språkmateriale tilgjengelig for en bestemt type forskning, og også innenfor denne kategorien finner vi prinsipielt ulike typer. Hvilken type vi velger, bestemmes først og fremst av hva det er vi vil undersøke. En analyse av fonemsystemet i et språk krever en detaljert fonetisk transkripsjon, mens en konversasjonsanalytisk studie der vi er interessert i samspillet mellom språklige enheter og konteksten, krever en diskurstranskripsjon der slike ting som pauser, nølelyder, tempo, stemmestyrke o.l. er viktigere enn de fonetiske distinksjonene. Hvilket presisjonsnivå vi skal velge med hensyn til lydrett gjengivelse (fonetisk, fonemisk eller ortografisk), og hvor mye kontekstuell informasjon vi skal inkludere i transkripsjonen, er dermed blant de spørsmålene vi må ta stilling til.

Både når man selv skal transkribere og analysere et talespråksmateriale, og når man leser og arbeider med andres transkripsjoner, er det viktig å ha klart for seg at transkripsjon aldri er noen enkel, mekanisk prosess, men snarere en "oversettelse" av et materiale fra et medium til et annet. Denne "oversettelsen" innebærer at premissene for tolkning og forståelse endres radikalt. En dynamisk strøm av verbale og ikke-verbale kommunikasjonselementer som er bundet til tiden, skal overføres til papir (eller skjerm), det vil si til en form som er en statisk totalitet, bundet til rommet og ikke til tiden (Linell 1986:127). Transkripsjonsprosessen innebærer også en redigering av teksten ved at enkelte elementer velges ut og fremheves, mens andre velges bort. Utvelgelsen og fastfrysingen av de kommunikasjonselementene man er interessert i, kan bare skje på bakgrunn av bestemte teorier og definisjoner. Ochs (1979:44) formulerer det slik: "transcription is a selective process reflecting theoretical goals and definitions".

1.2 Transkripsjon og tolkning

I transkripsjonsprosessen er det umulig å unngå noe tolkning. For mye tolkning gir imidlertid en upålitelig transkripsjon. Det er derfor viktig å være seg bevisst hvilke kriterier som ligger til grunn for tolkningen, og å kunne skille mellom det arbeidet som i prinsippet er tolkningsuavhengig (dvs transkripsjon), og det arbeidet som involverer tolkning (dvs analyse). Helt enkelt kan vi si at transkripsjon omfatter de markeringene som vi bare kan gjøre ved å lytte til opptak av talt språk (f eks inndeling i intonasjonsenheter og markering av pauser). Analyse (eller koding) derimot omfatter de markeringene vi kan gjøre uten å konsultere opptaket (f eks inndeling i syntaktiske enheter) (jf Du Bois et al 1990:5).

Selv ikke transkripsjon av det rent verbale, altså hvilke ord som ytres, er fri for tolkning. Adelswärd (1990) har analysert hvordan feil lytteoppfattelser ("felthörningar") resulterer i feilaktige transkripsjoner, og hun viser hvordan konteksten – spesielt den lokale, tekstuelle konteksten – spiller en avgjørende rolle når vi oppfatter og tolker hvilke ord som ytres. Mens jeg arbeidet med denne artikkelen, kom jeg over et eksempel på en slik ukorrekt transkripsjon som trolig skyldes feil oppfattelse av ordene. En venn av meg hadde fått lese utskriften av et intervju som var blitt gjort med henne, der hun blant annet hadde sagt: "Jeg hadde tenkt å starte med *transkripsjonen* med en gang jeg kom ned dit". I utskriften var dette gjengitt som: "Jeg hadde tenkt å starte med *transaksjonen* med en gang jeg kom ned dit".

Siden en transkripsjon aldri er teorinøytral, og siden prosessen alltid innebærer tolkning, kan vi aldri nå frem til én korrekt og endelig transkripsjon. Det forhindrer selvfølgelig ikke at vi kan stille krav om at det skal foreligge eksplisitte og begrunnede kriterier for transkripsjonen, og om at transkripsjonen skal være konsekvent og systematisk. Uansett hvor nøyaktig og detaljert en transkripsjon er, kan den imidlertid aldri bli noe annet eller mer enn en forenklet og abstrakt tolkning av "originalen", dvs materialet i muntlig form. Datagrunnlaget for analysen må dermed være en kombinasjon av transkripsjoner og opptak, og under arbeidet med analysen er det viktig at vi ikke stoler blindt på transkripsjonen, men også går tilbake til opptakene for å supplere og kontrollere (jf Heritage & Atkinson 1984:12, Linell 1986:129).

1.3 Krav til transkripsjonssystemet og transkripsjonen

Selv om transkripsjonen er knyttet til bestemte forskningsoppgaver og derved til bestemte teorier, fins det visse generelle krav vi kan stille til et transkripsjonssystem og et transkripsjonsprodukt. Disse kravene kan deles inn i tre kategorier: kravet om *autentisitet*, kravet om *tilgjengelighet* og kravet om *tilpasning til datamaskinell behandling* (jf Edwards 1993:4ff, Vagle u.a.).

Det første kravet – om autentisitet – innebærer at transkripsjonen skal gi en så dekkende og nøyaktig representasjon av talespråkmaterialet som mulig, sett i forhold til den analysen vi skal gjøre. Målet er med andre ord ikke å registrere absolutt alle lydene på båndet, men snarere å få de elementene som forskeren er interessert i, ned på papiret, jf Ochs (1979:44): "A more useful transcript is a more selective one".

I en diskursanalyse, der vi er opptatt av samspillet mellom språk og kontekst, vil vi dermed forsøke å få transkribert de elementene ved samtalen som har *funksjonell signifikans* for språkbrukerne. På samme måte som kommunikasjonsdeltakerne bruker lingvistisk, sosial og kulturell kunnskap i den tolkningsprosessen en samtale er, må den som transkriberer (og den som analyserer), bruke slik kontekstuell kunnskap i en selektiv og tolkende transkripsjonsprosess (jf Du Bois et al 1990:3). Det fins ikke noen entydig eller uttømmende beskrivelse av hvilke elementer i samtalen som har funksjonell signifikans. Utvelgelsen av elementer og tolkningen av samtalen blir derfor påvirket både av den som lager transkripsjonssystemet, av hvilket formål transkripsjonen skal fylle, og av den som transkriberer (jf nedenfor om presisjonsnivå i diskurstranskripsjoner).

For at transkripsjonen skal gjengi talespråkmaterialet på en mest mulig autentisk og brukbar måte, må kategoriene² i systemet være uttømmende, dvs at ingen forekomster av et fenomen må falle utenfor kategoriseringen. I så fall må man opprette en ny kategori. Det må videre være mulig å skille systematisk mellom de ulike kategoriene, og kategoriene skal være kontrastive. Det må altså være entydig om et fenomen hører til den ene eller den andre kategorien, og

² Med *kategori* menes de elementene eller fenomenen vi har bestemt oss for å markere i transkripsjonen.

kategoriene skal ikke overlappe hverandre. Hvis man for eksempel har bestemt seg for å transkribere alle pauser, og man ønsker å skille mellom korte og lange pauser, må man også bestemme seg for hva som skal gjelde som hhv en kort og en lang pause.

Det andre kravet – om tilgjengelighet – innebærer på den ene siden at transkripsjonssystemet bør være enkelt å lære og enkelt å bruke. Et enkelt, konsekvent og ryddig system kan være med på å motvirke individuelle tolkninger som kan gi upålitelige transkripsjoner. På den andre siden innebærer dette kravet at selve transkripsjonsproduktet skal være relativt lett å lese. Det bør være mulig å sette seg inn i transkripsjonene uten for store anstrengelser, også for andre enn den som transkriberer og den som analyserer. Tilgjengelighet eller lesbarhet innebærer også at det rent visuelt bør være relativt enkelt å skille mellom det som er transkribert talespråk, og andre tegn i transkripsjonen (kommentarer, ikke-verbale vokaliseringer o l). Man bør for øvrig etterstrebe å bruke anerkjente symboler i stedet for å lage individuelle systemer.

Det siste kravet – at transkripsjonen skal være tilpasset datamaskinell behandling – skal jeg ikke gå nærmere inn på her. Det skulle rekke å peke på hvor viktig det er at den som transkriberer, er konsekvent og systematisk, og at transkripsjonssystemet er robust, økonomisk og tilpasningsdyktig dersom analysen eller deler av den skal foregå ved hjelp av en datamaskin.

1.4 Presisjonsnivå i diskurstranskripsjon

Du Bois et al (1993:45f) skiller mellom en "broad" (vid, grov) og en "narrow" (smal, fin) transkripsjon. Som termene indikerer, gir en grovtranskripsjon et bilde av de helt fundamentale trekkene i materialet, mens en fintranskripsjon gir et mer nyansert og detaljert bilde. Hvilke trekk som hører hjemme i en grov- respektive fintranskripsjon, kan imidlertid ikke entydig fastslås en gang for alle, fordi også dette avhenger av hva vi vil med transkripsjonen, dvs hva vi er interessert i at den skal gjenspeile.

Du Bois et al setter opp en liste over trekk som er ordnet på en skala fra "broad" til "narrow", uten dermed å ville legge frem en absolutt og uforanderlig rangering av trekkene. De mest fundamentale trekkene i en transkripsjon er ifølge

denne skalaen slike trekk som ordinndeling, indikasjon av talere og turer, segmentering i mindre enheter (intonasjonsenheter hos Du Bois et al), overlapping, avbrutte ord og enheter, pauser, latter og utydelige sekvenser. Styrke, tempo, lengde, nøyaktig pausemåling, innpust, utpust, andre vokaliseringer (kremting, hosting osv) og fonetisk transkripsjon er blant de mer detaljerte trekkene som hører hjemme i en fintranskripsjon. Imidlertid er det ikke noe i veien for å bruke ett eller flere detaljerte trekk i en ellers grov transkripsjon. I en transkripsjon som skal brukes i en sosiolingvistisk analyse, kan det for eksempel være tilstrekkelig å lage en grovtranskripsjon av hele materialet, for så å gå inn med en mer detaljert fonetisk eller fonemisk transkripsjon i forhold til bestemte fonologiske variabler.

Det er selvfølgelig et problem at vi på forhånd ofte ikke kan vite hvilke transkripsjonstrekk som vil være nødvendige og relevante for den analysen vi skal gjøre, og vi risikerer dermed å lage en transkripsjon som enten er altfor grov eller unødvendig fin. Dette problemet må vi antakelig leve med, men til en viss grad kan vi unngå det ved å forsøke å tenke gjennom hvordan vi ønsker å bruke transkripsjonen og hvilke trekk som kan tenkes å være relevante. Med andre ord: ved å ha et mer bevisst forhold til hva transkripsjon er, hvilke valg vi må ta og hvilke konsekvenser disse valgene kan komme til å få, kan vi kanskje få frem en bedre og mer brukbar transkripsjon.

1.5 Noen praktiske råd i forbindelse med transkripsjonsarbeidet

Det er vanskelig å gi konkrete råd fordi det å transkribere også er et spørsmål om øvelse. Det fins ulike arbeidsmetoder som kan føre til likeverdige resultater. Generelt kan vi si at den som er godt forberedt, som har tenkt gjennom prinsippene for transkripsjonen, og som har sørget for at det tekniske utstyret er i orden, i utgangspunktet stiller sterkt. En god transkripsjon er preget av systematikk og nøyaktighet. Transkripsjon er et tidkrevende og pirkete arbeid, og for i det hele tatt å få til progresjon kan det være lurt å starte med en grovtranskripsjon av et tekstutsnitt – de brede penselstrøkene så å si – for så å arbeide seg gjennom tekstbiten gang på gang på leting etter finere og finere detaljer. For å få med seg detaljene kan det være lurt å fokusere på ett og ett fenomen av gangen. Tekstutsnittet man arbeider med, kan være på omkring tre til seks minutter. Det bør

være en selvfølge at man samarbeider med andre som transkriberer, slik at man kan kontrollere hverandres transkripsjoner, og diskutere ulike løsninger på spørsmål som måtte dukke opp.

For å få til en god transkripsjon bør den tekniske kvaliteten på opptakene være så god som mulig. Det er særlig tre ting man bør passe på i opptaks-situasjonen: bakgrunnsstøy, plassering av mikrofoner og kvaliteten på opptaks-utstyret. Hvis det er mulig, bør man unngå bakgrunnsstøy, som for eksempel trafikk, andre som prater, musikk o.l. Man bør bruke mikrofoner, gjerne "mygger" som kan festes på samtaledeltakerne, og opptaksutstyret bør være av alminnelig god kvalitet. (Selv kassettspilleren kan gjerne skjules, for eksempel under bordet. På den måten kan man fjerne noe av det formelle og undersøkende preget ved samtalsituasjonen.)

Når opptakene er gjort, er det viktig å ta kopier av kassettene, både fordi båndene blir slitt i transkripsjonsprosessen, og selvfølgelig fordi man aldri bør ta sjansen på å sitte med kun ett eksemplar av materialet! Til transkripsjonen trenger man en alminnelig god kassettspiller. Selv har jeg hatt gode erfaringer med å bruke en kassettspiller med fotpedal og hodetelefoner. En god walkman kan også gjøre nytten. Det fins i tillegg spesielle kassettspillere som er beregnet på transkripsjonsarbeid.

Sammen med transkripsjonen bør vi gi noe informasjon om opptakene og om transkripsjonsprosessen, gjerne i form av et fast skjema vi fyller ut for hver transkripsjon. Skjemaet bør inneholde opplysninger om opptakssituasjonen (tids-punkt, sted, situasjon, sjanger, hvem som har laget opptakene, hvem som deltar (alder, kjønn, rolle, språk/dialekt osv)), og om transkripsjonen (navn på transkripsjonen, hvor den er lagret, tidspunkt for transkripsjonen, hvem som har transkribert og hvem som har kontrollert teksten).

2 Presentasjon av en transkripsjonsmodell for diskurstranskripsjon

Den transkripsjonsmodellen jeg skal presentere, er først og fremst basert på en amerikansk modell utviklet for samtaleanalyse (Du Bois et al 1990, 1993, Du Bois 1991)³. Prinsippene for segmentering av talestrømmen er hentet fra den skandinaviske makrosyntaksmodellen (Loman & Jörgensen 1971, Hanssen et al 1978). Min presentasjon bygger også på Vagle (u.a.). En oversikt over transkripsjons-symbolene i modellen fins som appendiks til artikkelen.

2.1 Hovedprinsipp for gjengivelse av talt språk

Hovedprinsippet er at all tale gjengis i normalortografi, det vil si i den av de to norske skriftspråksnormalene som stemmer best overens med informantens talemål. Der det er nødvendig, kan former fra de to skriftnormene blandes. Ved uttale som på en eller annen måte avviker fra informantens talenorm, og ved sammen- trekninger o l kan det føyes til en enkel "fonemisk" transkripsjon. Fonemisk vil her si at hver lyd får sitt symbol, men at vi bare bruker tegn fra det latinske alfabetet. /ʃ/-lyden markeres som (/SKJ/), /ç/-lyden som (/KJ/) osv. Stumme grafemer gjengis ikke, og vokallengde markeres ved enkel versus dobbel konsonant.

I en diskursanalytisk transkripsjon er det generelt sett tilstrekkelig med en ortografisk gjengivelse (jf Goodwin 1981:47fn), men et fonemisk tillegg kan gi et nyanserende supplement til transkripsjonen. Hvis det er et fonologisk fenomen vi ønsker å undersøke, må transkripsjonen selvfølgelig være fonetisk.

Etter min mening bør man som nevnt generelt etterstrebe å bruke anerkjente symboler, slik som det internasjonale lydskriftalfabetet, i stedet for å lage sine egne systemer. Av og til kan imidlertid et kvasifonemisk system være tilstrekkelig som tillegg til en primært ortografisk transkripsjon. La oss se på et eksempel fra en radiodebatt mellom Gro Harlem Brundtland og Kaci Kullmann Five:

³ Det er på sin plass å minne om at det transkripsjonssystemet jeg legger frem her, ikke er det eneste som er utarbeidet for diskurstranskripsjon. En presentasjon av andre systemer fins i Edwards & Lampert (eds) (1993).

(1)

GHB ja . men jeg er ikke (/JÆ Æ - KKE/) interessert i å gjenta det

Tillegget av den kvasifonemiske transkripsjonen gir et mer presist og levende inntrykk av hva Gro Harlem Brundtland faktisk sier. Det kvasifonemiske systemet kan dessuten være mer tilgjengelig for leseren enn vitenskapelige lydskrift-systemer.

Man kunne selvfølgelig også tenke seg at hele transkripsjonen i større grad var kvasifonemisk, slik at (1) ovenfor for eksempel ble transkribert som i (2):

(2)

GHB ja . men jei æ'kke interessert i å jennta de

Problemet med denne typen kvasifonemiske transkripsjoner er at de (i enda mer ekstreme tilfeller enn (2)) kan bli mindre lesbare (dvs mindre tilgjengelige), og de er i mindre grad tilpasset datamaskinell behandling.

Som en hovedregel gjengis all tale med små bokstaver i diskurstranskripsjonen. Store bokstaver brukes i forbindelse med tale kun i egennavn, høflige tiltalepronomen og i forkortelser der hver bokstav uttales for seg (f eks N R K, E Ø S, men efa, nato). I tillegg brukes store bokstaver i de kvasifonemiske transkripsjonene, i forbindelse med paralingvistiske trekk, transkripsjonskommentarer og i identifiseringen av talerne.

2.2 Segmentering av teksten

I skrift og i skriftspråksbasert lingvistikk er vi vant til å segmentere språkmassen i ulike typer enheter, så som ord, fraser og setninger. Talen kan derimot ses på som en usegmentert strøm av lyd. Allikevel kan Du Bois et al (1993:46) med rette peke på at et fremtredende trekk ved talespråk er at det er delt opp i enheter på ulike nivåer, og en diskurstranskripsjon bør derfor reflektere noen av de mest fundamentale enhetene. Segmentering eller oppdeling av tekstmassen er dessuten nødvendig for å kunne håndtere et talespråksmateriale på en praktisk måte.

Hvilke enheter talespråket består av, og hvordan disse bør avgrenses, er imidlertid uavklarte spørsmål, og ulike løsningsforslag basert blant annet på

prosodi, pauser, syntaks, budskaps- eller informasjonsbolker eller ulike kombinasjoner av disse, er lagt frem (jf Levelt 1989:23). Sannsynligvis er det mest hensiktsmessig å anta at talespråket består av ulike typer enheter på ulike nivåer, og at valget av enhet(er) i en transkripsjon bestemmes av hva slags analyse vi skal gjøre, eller med andre ord hvilket perspektiv vi ser språket i.

Du Bois et al deler talestrømmen inn i *ord*, *intonasjonsenheter* og *turer*. En tur er grovt sagt en talesekvens i en samtale der en av samtaledeltakerne har ordet eller retten til ordet. Samtalen bygges så opp ved at turene alternerer mellom samtaledeltakerne (om turbegrepet se Sacks et al 1974, Levinson 1983, Berg Sørensen 1988, van Rees 1992). Turbegrepet må ses i sammenheng med det fenomenet som kalles tilbakekanaliseringer⁴. Helt enkelt kan vi si at det å ha en tur, er knyttet til talerrollen og innebærer en rett og en plikt til å snakke, mens en tilbakekanalisering er knyttet til mottakerrollen, og fungerer som et signal om at mottakeren følger med og fortsatt aksepterer rollefordelingen, inkludert sin egen rolle som lytter (jf Brown & Yule 1983:92). Tilbakekanaliseringer kan bestå av intereksjoner (*ja, javisst, uff*), setningsfragmenter (*akkurat, interessant*), fullføring av setninger (dvs tilhører fullfører eller legger til noe til det taleren har sagt, uten at taleren dermed gir fra seg ordet) og ikke-verbale signaler (nikke, heve øyenbrynene osv).

I min presentasjonen av modellen er prinsippene for segmentering også hentet fra tidligere skandinavisk talespråksforskning, der talestrømmen deles inn etter syntaktiske kriterier i såkalte *makrosyntagmer* (Loman & Jørgensen 1971, Hanssen et al 1978, Vagle 1990). Makrosyntagmer er "helsetningsekvivalente syntaktiske enheter", og man opererer med fire ulike kategorier: setninger (S), setningsfragmenter (SF), intereksjonsmakrosyntagmer (IMS) og tiltalemakrosyntagmer (TMS). I tillegg kan man ha sammensatte makrosyntagmer (SmsMs) som dannes ved at ett eller flere makrosyntagmer er plassert inne i et annet makrosyntagme, uten at det er noe syntaktisk tilknytningsforhold mellom de ulike makrosyntagmene. Litteraturen omkring den makrosyntaktiske modellen er lett

⁴ Berg Sørensens term for *feedback* eller *back-channel utterances* (Berg Sørensen 1988:50).

tilgjengelig, så jeg velger å ikke gå nærmere inn på modellen her.⁵

Enhetene vi deler talestrømmen inn i i denne modellen, er altså *ord*, *makrosyntagme* (eventuelt intonasjonsenhet) og *tur*. Ordene holdes fra hverandre ved hjelp av mellomrom (ordskiller), slik vi er vant til i skrift. Makrosyntagmene skilles fra hverandre ved hjelp av fast linjeskift, mens turene markeres gjennom indekseringen. Avbrutte ord markeres med en bindestrek, mens avbrutte makrosyntagmer markeres med to bindestreker.

(3)

RK	. hva er forskjellen på kalorier og vitaminer
→ CB	...(2.9) <SAKTE .e. vitaminer d- -- altså kalorier det er et uttrykk for . den energien vi får når vi spiser . et visst antall . .e=. eggehviter eller . kullhydrater eller noe sånt SAKTE>

2.3 Indeksering av tekstenhetene

Med indeksering menes identifisering av kommunikasjonsdeltakerne og nummerering eller alfabetisering av tekstenhetene. Uansett hvordan vi segmenterer teksten, er det vanlig og svært praktisk å skille mellom de ulike kommunikasjonsdeltakerne. Talerne kan markeres ved hjelp av initialer (ekte eller fiktive), eller ved hjelp av fullt navn (helst fiktivt). Kodene XM (ukjent mann) eller XK (ukjent kvinne) kan vi bruke hvis det dukker opp en manns- eller kvinnestemme på båndet uten at det er nødvendig å identifisere nærmere hvem vedkommende er (f eks ved visse opplesningssekvenser eller inn- og utannonseringer i radio). Når vi bruker utdrag av transkripsjonene som eksempler, kan det være lurt å bruke fullt navn på kommunikasjonsdeltakerne. Det er enklere å forholde seg til "Ellen" og "Karin" enn til E og K, og transkripsjonene blir dermed mer tilgjengelige.

Når to eller flere snakker i munnen på hverandre, eller når de verbale ytringene overlappes av andre lyder, bruker vi hakeparenteser for å markere

⁵ Det kan selvfølgelig være et problem å bruke en modell som har skriftspråket som utgangspunkt, på et talespråkmateriale (jf Linell 1986:129, Vagle 1990:229fn), men inndelingen i prosodisk baserte enheter er heller ikke helt enkel i norsk (jf nedenfor). Poenget er at talestrømmen må segmenteres på en eller annen måte for å bli håndgripelig i analysen, og at denne segmenteringen må foregå etter visse kriterier.

overlappingen. De venstre hakeparentesene plasseres over hverandre for å vise hvor overlappingen starter; dette skaper en visuelt lett tilgjengelig transkripsjon. Dette systemet er imidlertid skjørt. Hvis vi for eksempel forandrer formatet på transkripsjonsdokumentet, risikerer vi at teksten forskyves, og den vertikale ordningen av overlappingene forsvinner. Det kan da bli vanskelig eller umulig å se hvilke hakeparenteser som hører sammen. For å sikre oss mot dette, bør vi nummerere overlappingene dersom de opptrer tett (dvs uten to–tre linjers mellomrom). Vi nummererer ikke den første overlappingen (jf linjene 5–7 i eksempelet nedenfor) fordi tallet 1 ligner for mye på bokstaven l.

Eksempel (4) er hentet fra en radiodebatt/"krangel" mellom Gro Harlem Brundtland (B) og Kaci Kullmann Five (F) i forbindelse med valgkampen høsten 1991.

- (4)
1	B	. <FORT nei
2	B	. men jeg snakker ikke om det
3	B	. jeg snakker om FORT> . fremskrivningen ((?)) i
4		regnskapene og oversiktene . over hvordan
5		[det står til i økono]mien
6	F	[<@ jo @>
7	F	men de by- --]
8	F	. jo
9	F	men de [2 bygg2]er blant annet på virkningene
10		[3 av de 3] signalene et nytt budsjett gir
11	B	[2 ja 2]
12	B	[3 nei nei 3]
13	B	(0) nei
14	B	det [4 har 4] ikke noe (/NO/) med det å gjøre
15	F	[4 jo 4]
16	B	. [5 nå snakker vi om utviklingen 5]
17	F	[5 det har psykologiske 5] virkninger på
18		investeringslyst inve[6steringsevne i et samfunn- 6]
19	B	[6 ja-
20	B	. men men 6] . men --
21	F	. og det er viktig
22	B	(0) Kaci Kullmann Five
23	B	. hva er grunnen til . at . Høyre ikke . har
24		mu=ligheter for å få flertall . for sin politikk i
25		stortinget

Som vi ser av eksempelet, kan overlappinger starte eller slutte midt inne i et ord (f eks nr 2 og 6). Det kan være litt vanskelig å høre nøyaktig når eller hvor en

overlapping begynner og slutter, spesielt hvis tempoet i samtalen er høyt, og det er hyppige overlappinger. Et tips kan være at man forsøker å konsentrere seg om én taler av gangen, dvs at man lytter etter én stemme av gangen.

I tillegg til å identifisere kommunikasjonsdeltakerne bør vi indeksere tekstenhetene på en slik måte at det blir enkelt å finne frem i transkripsjonen. Man kan tenke seg ulike måter å indeksere på; poenget er at man finner frem til et system som er relativt enkelt, men hensiktsmessig også i forhold til den senere analysen. I (4) ovenfor ser vi at indekseringen består i at hver linje er nummerert fortløpende. I den modellen som presenteres i denne artikkelen, er indekseringen mer detaljert. Teksten markeres med stor bokstav (A, B osv), mens turene og makrosyntagmene markeres med arabiske tall med punktum mellom (jf Vagle u.a.) (se eksempel (5) nedenfor).

Det prinsipielle skillet mellom turer og tilbakekanaliseringer innebærer at tilbakekanaliseringene ikke bør indekseres på linje med turene i transkripsjonen:

Although a backchannel response must for clarity's sake bear a speaker label, as must the two sections of the turn it occurs within, one does not want to be misled by this practical consideration into overlooking the essential continuity of the extended turn unit across such fleeting interjections (Du Bois et al 1993:50)

Tilbakekanaliseringene skiller i dette systemet fra de andre turene ved hjelp av en tilde foran indekseringen, og som eksempel (5) viser, får tilbakekanaliseringen det samme turnummeret som den turen den står til. Av og til kan det være diskutabelt om en ytring skal ha status som en tur eller som en tilbakekanalisering, og da kan man bruke spørsmålsteget i dobbelte parenteser ((?)) for å markere usikkerheten.

(5)

A1.1	RK	i denne samtalen må lytterne regne med at vi kommer til å si du til hverandre
A1.2	RK	og det er fordi at Kari Skjønberg og . .e=. jeg vi er gamle kollegaer fra kringkasting[en]
A2.1	KS	[n]ei
A2.2	KS	stopp nå
A2.3	KS	Rolf Kirkvaag
~A2.b1	RK	. [2 ja 2]
A2.4	KS	[2 i 2] dag er rollene byttet om
A2.5	KS	. det er jeg som skal intervju deg
A2.6	KS	... men det er vel ikke nødvendig å be deg komme nærmere

2.4 Ulike måter å sette opp transkripsjonen på

Det fins hovedsakelig tre måter å sette opp en transkripsjon på: *vertikalt*, i *kolonner* eller som *partitur* (jf Edwards 1993:10f).

(6) *Vertikalt*

- RK i denne samtalen må lytterne regne med at vi kommer til å si du til hverandre og det er fordi at Kari Skjønberg og .e=. jeg vi er gamle kollegaer fra kringkasting[en]
- KS [n]ei
stopp nå
Rolf Kirkvaag
- RK . [2 ja 2]
- KS [2 i 2] dag er rollene byttet om
. det er jeg som skal intervju deg
... men det er vel ikke nødvendig å be deg komme nærmere

(7) *Kolonner*

RK i denne samtalen må lytterne regne med at vi kommer til å si du til hverandre og det er fordi at Kari Skjønberg og .e=. jeg vi er gamle kollegaer fra kringkasting[en] . [2 ja 2]	<p>KS</p> <p>[n]ei
stopp nå
Rolf Kirkvaag
[2 i 2] dag er rollene byttet om
. det er jeg som skal intervju deg
... men det er vel ikke nødvendig å be deg komme nærmere</p> |
|---|--|

(8) *Partitur*

- RK i denne samtalen må lytterne regne med at vi kommer til å si du til hverandre og det er fordi at Kari Skjønberg og .e=. jeg vi er gamle kollegaer fra kringkasting[en]
- KS [2 ja 2]
- [n]ei stopp nå Rolf Kirkvaag
[2 i 2] dag er rollene byttet om . det er jeg som skal intervju deg ... men det er vel ikke nødvendig å be deg komme nærmere

De tre måtene å sette opp transkripsjonen på, har sine sterke og svake sider (jf Ochs 1979, Edwards 1993). Når transkripsjonen er satt opp vertikalt – som er mest vanlig – skapes det et inntrykk av at relasjonen mellom samtalepartnerne er noenlunde symmetrisk, altså at deltakerne er likestilte og at ikke en av dem dominerer eller styrer samtalen. Når transkripsjonen er satt opp i kolonner, fremheves derimot en asymmetrisk relasjon, og dette formatet er mye brukt i transkripsjoner av samtaler mellom barn og voksne. Partiturformatet hevdes å være egnet for å transkribere samtalesekvenser der det foregår flere ting samtidig (f eks stor grad av overlapping mellom ytringer eller mellom handlinger og ytringer).

Uansett hvordan vi setter opp transkripsjonen, kan vi i tillegg til linjene for kommunikasjonsdeltakerne legge til linjer for andre opplysninger (f eks informasjon om blikk, bevegelser o l hvis vi arbeider med videooptak), for koding (f eks markering av bestemte grammatiske kategorier), for oversettelse osv. Disse linjene kan indekseres med et dollartegn (\$) for å skille dem fra den egentlige transkripsjonen.

2.5 Prosodiske trekk

Prosodiske trekk (trykk, aksent og intonasjon) er selvfølgelig viktige informasjonsbærende deler av talespråket, noe som bør gjenspeiles i transkripsjonen. I den første delen av denne artikkelen snakket jeg om transkripsjonsproduktet som en forenklet og abstrakt tolkning av talemålsmaterialet, og når det gjelder intonasjon, må vi i høyeste grad kunne snakke om forenkling og abstraksjon. Det diskurs-transkripsjonen bør gi et bilde av, er noen grovt definerte klasser av intonasjonskonturer.

Du Bois et al (1993:52ff) skiller mellom funksjonell og fonetisk intonasjonsmarkering, og hevder at begge bør være med i transkripsjonen.⁶ Fonetisk intonasjonsmarkering dreier seg om å gi et bilde av den rent auditive (fonetiske) tonegangen i intonasjonsenheten. Er det fonetisk sett stigning, fall eller en

⁶ Det kan være verdt å merke seg at Du Bois et al plasserer funksjonell intonasjonsmarkering blant de grove transkripsjonstrekkene, mens fonetisk intonasjonsmarkering hører hjemme i en finere, mer detaljert transkripsjon.

kombinasjon av disse i enheten? Denne typen intonasjonskonturer kan vi måle ved hjelp av en såkalt "pitch computer", og i Du Bois' system markeres de ved hjelp av skråstreker (og kombinasjoner av disse):

fallende tonegang: \
stigende tonegang: /

Funksjonell intonasjonsmarkering skal gi et bilde av om intonasjonsenheten signaliserer noe avsluttet, noe fortsettende, noe spørrende eller noe overraskende. Selv om disse ulike klassene realiseres på forskjellige måter (det vil si ved hjelp av ulike fonetiske konturer) i forskjellige språk, er de ifølge Du Bois et al (1993:53) universelle: "all languages are likely to make intonational distinctions between the transitional continuity classes [...] though their phonetic realizations may vary". Symbolene for de forskjellige klassene er i Du Bois' system som følger:

avsluttet: .
fortsettende: ,
spørrende (ja/nei-spørsmål): ?
utropende (overrasket): !

Personlig synes jeg at intonasjonsmarkeringen er noe av det vanskeligste i hele transkripsjonsprosessen. Det har vært et problem at det ikke fins så mye teori og forskning å støtte seg til når det gjelder prosodi i norsk. Ved Universitetet i Trondheim er det imidlertid utarbeidet en modell for identifisering, klassifisering og analyse av norske prosodiske fenomener, som det etter hvert bør være mulig å dra nytte av også i diskurstranskripsjoner (se Nilsen 1993 med referanser).

Når vi markerer intonasjonskonturer i diskurstranskripsjonen, er det vanligvis først og fremst for å gi et mer dekkende og "levende" bilde av materialet. I denne sammenhengen kan det være tilstrekkelig å holde på en intuitiv og funksjonell markering av intonasjonen, men for å unngå sammenblanding med pausenotasjonen (se nedenfor), vil jeg gå inn for følgende symboler, som plasseres rett etter intonasjonsenheten:

avsluttet: \
 fortsettende: /
 spørrende: ?
 utropende: !

Aksentuerte stavelser markeres ved hjelp av: ^, som plasseres foran stavelsen (aksentu^erte ^stavelser). Tonem markeres bare ved spesielle tilfeller (dvs ved avvik fra normaluttale eller i ord der uttalen normalt varierer (f eks Norge (tonem 1 eller 2)) (jf Hanssen et al 1978:25)). Tonemet markeres ved en kommentar fra den som transkriberer:

(9)

NN hun bodde i Norge ((TONEM 1)) hele sitt liv

2.6 Pauser

Pauser er sentrale signaler i interaksjonen. Plasseringen av pausene og måling av pauselengden kan blant annet gi informasjon om hvordan taleren forholder seg både til mottakeren (høflighetsperspektivet) og til det hun skal si (planlegging av taleproduksjon). Pauser er markert med punktum: . er en kort (av og til nesten ikke hørbar) pause, mens ... er en normallang pause. Ekstra lange pauser måles i tidels sekunder: ... (0.9), ... (2.3).⁷

Transkripsjonen av pauser kan være basert på nøyaktige målinger, eller den kan være basert på skjønn. Nøyaktige målinger av alle pauser er tidkrevende, og for en "vanlig" transkripsjon mener jeg det er tilstrekkelig med en relativ og skjønnsmessig vurdering av pauselengden. Det innebærer at den som transkriberer, avgjør når en pause er så lang at den bør måles (med stoppeklokke). Den relative talehastigheten i materialet vil da virke inn på hvorvidt en pause oppfattes som kort, normallang eller ekstra lang. Min erfaring er at vi som oftest kan stole på vårt eget skjønn når det gjelder å vurdere pauselengde. Det er ikke så vanskelig å oppfatte om en pause er så lang at den bør måles, men hvis vi skal gi noen

⁷ I modellen til Du Bois et al er en kort pause markert med to punktumer (..) for å skille den fra markeringen av avsluttet intonasjonskontur, men siden jeg går inn for skråstreker i intonasjonsmarkeringen (jf ovenfor), kan jeg markere en kort pause med ett punktum.

omtrentlige tall å gå ut fra, kan vi si at en kort pause er ca 0.2 sekunder (eller kortere), en normallang pause er ca 0.5 sekunder (+/-), og en lang pause er fra ca 0.7 sekunder og oppover. Dette høres kanskje ut som kort tid, men ett sekund kan faktisk være ganske lang tid i en samtale!

Hvor skal vi så plassere pausetegnene? Hvis pausen opptrer midt inne i en tur, markeres den selvfølgelig der. Problemet med plassering dukker opp når pauser opptrer i overganger mellom enheter (makrosyntagmer, intonasjonsenheter og/eller turer). Hos Du Bois et al er slike pauser plassert sammen med den enheten som følger pausen, det vil si i begynnelsen av et makrosyntagme (eventuelt en intonasjonsenhet). Dette begrunnes med at pauser har å gjøre med språkplanleggingsforhold (Du Bois et al 1993:61, Chafe 1979). For å si det enkelt bestemmes pauselengden av den som skal ta eller tar ordet. Ved svært lange pauser, der det er usikkert hvem som skal ta ordet, kan pausenotasjonen plasseres på en linje for seg (jf Du Bois et al 1993:61f).

Alternativet til å plassere "overgangspauser" initialt er å plassere dem i slutten av enhetene, slik for eksempel Brown & Yule (1983:163) gjør. De ser da på pauser som "avslutningsmarkører" (termination markers) i tale, slik tegnsetting kan markere avslutning i skrift.

Hvis det ikke er noen pause mellom ytringene fra en taler og ytringene fra neste taler, snakker vi om "latching". Dette kan markeres ved hjelp av notasjonen: (0) (se linjene 13 og 22 i eksempel (4) ovenfor).

2.7 Paralingvistiske trekk

Kommunikasjon består som kjent ikke bare av ord og ytringer, men også av ulike typer ikke-verbale kommunikasjonssignaler. Linell (1982:19, 30fn) skiller her mellom ekstralingvistiske og paralingvistiske signaler. De ekstralingvistiske signalene er ikke-vokale (de involverer ikke bruk av stemmen), og de omfatter slike ting som ansiktsuttrykk, blick, bevegelser, klær, smykker osv. De paralingvistiske signalene er vokale (de involverer bruk av stemmen), og de inkluderer slike ting som hosting, kremting, sukking osv.

Ekstralingvistiske kommunikasjonssignaler kommer vanligvis ikke til uttrykk i diskurstranskripsjoner, men hvis vi ønsker det, er det ikke noe i veien for

å inkludere denne typen elementer i transkripsjonssystemet. Forutsetningen er selvfølgelig at vi har video- eller filmopptak av kommunikasjonen.

Paralingvistiske kommunikasjonssignaler tas derimot ofte med i diskurs-transkripsjoner, og i tillegg til de ikke-verbale vokaliseringene (kremting o l) inkluderes også slike trekk som tempo, styrke, stemmekvalitet o l blant de paralingvistiske signalene. En grunn til å inkludere de paralingvistiske signalene i transkripsjonen, er at de ofte er meningsbærende, og oppfattes som meningsbærende, spesielt på et interaksjonelt plan. Å trekke pusten kan for eksempel være et signal om at "nå ønsker jeg å si noe", kremting eller hosting kan være et signal til motparten: "pass på hva du sier!", mens hvisking kan signalisere noe intimt, noe hemmelig eller noe spennende. Et mål i transkripsjonsarbeidet er som nevnt å gi et mest mulig dekkende bilde av talespråkmaterialet, og for å nå dette målet bør de paralingvistiske signalene inkluderes i transkripsjonen. De er med både på å forme den muntlige kommunikasjonen, og på å modulere tolkningen og forståelsen av kommunikasjonen.

Notasjonen for de ikke-verbale vokaliseringene er store bokstaver i enkle parenteser: (KREMT), (HOST), (GJESP) osv. For de øvrige paralingvistiske trekkene er konvensjonen at den aktuelle talesekvensen rammes inn av bestemte symboler i spisse klammer: <FORT xxxxxxxxxxx FORT>, <HØYT xxxxxxx HØYT> osv. Latter markeres med @ (uten parenteser). Man kan bruke ett tegn per "latterstavelse" (@@@ = "hahaha") eller @= ved lengre latterutbrudd (= er forlengelsestegnet). Hvis en talesekvens er karakterisert av en leende kvalitet på stemmen, kan det transkriberes slik: <@ xxxxxxxxxxx @>.⁸

Transkripsjon av paralingvistiske (og ekstralingvistiske) signaler er knyttet til analyse og tolkning, og som nevnt ovenfor er målet ikke nødvendigvis å

⁸ Når vi bruker transkripsjonsutdrag som eksempler i artikler, oppgaver o l, kan vi ofte med fordel forenkle utdragene for å gjøre dem mer tilgjengelige. Forenklingen bør selvfølgelig ikke være så grov at vi gir et direkte feilaktig inntrykk av talespråkmaterialet, men av og til kan det være på sin plass å øke tilgjengeligheten ved å bytte ut noen av de "kryptiske" symbolene med kommentarer, for eksempel ved å skrive (LATTER) i stedet for å bruke lattersymbolet (@).

registrere absolutt alle lydene på båndet. Det er snarere de elementene ved samtalen som har funksjonell signifikans, vi er interessert i å feste til papiret. Betyr så det at den som transkriberer, må avgjøre når et host eller et krent er intendert og (meta)kommunikativt, og når det er tilfeldig (det kan jo hende at taleren hoster og krenter fordi hun har vondt i halsen)? Slik jeg ser det, er ikke det en korrekt slutning å trekke. Funksjonell signifikans er et så vidt begrep at det kan romme også de ikke-intenderte signalene, for eksempel om at "jeg er forkjølet i dag". Viktigere er det imidlertid at det prinsipielt sett ikke er på transkripsjonsstadiet man skal avgjøre hvilke elementer som har funksjonell signifikans.

I denne artikkelen har jeg ønsket å fokusere på noen problemer og perspektiver i forbindelse med transkripsjon generelt og diskurstranskripsjon spesielt. Det er også å håpe at presentasjonen av transkripsjonsmodellen kan være til praktisk nytte for studenter (og andre) som skal arbeide med transkripsjon og talespråk. Det å transkribere innebærer både systematikk, struktur og tolkning i en og samme prosess. Det kan være en tidkrevende, slitsom og pirkete prosess, men den gir samtidig en unik mulighet til å bli kjent med et talespråksmateriale og til å oppdage interessante strukturer og finurligheter i språket.

Appendiks

Oversikt over transkripsjonssymboler

(Denne lista er ikke fullstendig, men kan komplementeres ut fra individuelle behov.)

Enheter:

Tekster: A, B, C

Turer: 1, 2, 3 (identifisering av talere)

Makrosyntagmer: .1, .2, .3 (fast linjeskift)

Ord: (ordskiller)

Avbrutt makrosyntagme: --

Avbrutt ord: -

Talere:

Identifisering: STORE BOKSTAVER (initialer eller fullt navn)

Overlapping: [] [2 2] [3 3]

[] [2 2] [3 3]

Prosodiske trekk:

Funksjonelle intonasjonskonturer: avsluttet: \
fortsettende: /
spørrende: ?
utropende: !

Aksentuerte stavelser: ^

Forlenget lyd: =

Pauser: kort pause: .

normallang pause: ...

ekstra lang pause: ...(N) (varighet i tidels sekunder)

fylte pauser: .e. .ø=. osv

Paralingvistiske trekk:

Ikke-verbale vokaliseringer: (STORE BOKSTAVER)

Kremt: (KREMT)

Host: (HOST)

Sukk: (SUKK)

Gjesp: (GJESP)

Svelg: (SVELG) osv

Innpust: (H)

Utpust: (Hx)

Latter: @

Ved latter brukes @ per "latterstavelse", ved lengre latterutbrudd brukes forlengelsestegnet: @=

Andre paralingvistiske trekk:

Hvisking: <HVISKE HVISKE>

Latterkvalitet: <@ @>

Høyt toneleie: <H H>

Lavt toneleie: <L L>

Styrke: høyt: <HØYT HØYT> eller forte: <F F>

lavt: <LAVT LAVT> eller piano: <P P>

Tempo: fort: <FORT FORT>

sakte: <SAKTE SAKTE>

accelerando: gradvis fortere: <ACC ACC>

decelerando: gradvis saktere: <DEC DEC>

marcato: hvert ord med emfase: <MRC MRC>

Transkripsjonsperspektiv:

Kommentarer fra den som transkriberer og/eller analyserer: ((STORE BOKSTAVER))

Usikkert punkt som må sjekkes: ((?))

Usikkert, umulig å tyde: X (stavelse som er umulig å tyde)

X= (talesekvens som er umulig å tyde)

<X X> (usikker talesekvens)

Fonemisk transkripsjon: (/STORE BOKSTAVER/)

Angir begynnelsen og slutten på bakgrunnsstøy/ bakgrunnsaktiviteter som bare høres i deler av materialet: ((APPLAUS START)) xxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxx
((APPLAUS SLUTT))

Litteratur

- Adelswärd, V. (1990): "'Afrikanerna blev tidigt uppåtäna' – om transkription och kontext i samtalsanalys" i Nettelblatt, U. & G. Håkansson (red): *Samtal och språkundervisning. Studier till Lennart Gustavssons minne. Linköping Studies in Arts and Science 60*. Universitetet i Linköping
- Berg Sørensen, T. (1988): *Taleture og hørerkommunikation. Interview- og samtaleanalyse 2*. Risskov: Forlaget Gestus
- Brown, G. & G. Yule (1983): *Discourse Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press
- Chafe, W. L. (1979): "The Flow of Thought and the Flow of Language" i Givón, T. (ed): *Syntax and Semantics. Volume 12: Discourse and Syntax*. New York: Academic Press
- Du Bois, J. W. (1991): "Transcription design principles for spoken discourse research" i *Pragmatics* vol 1, no 1 (71–106)
- Du Bois, J. W., S. Schuetze-Coburn, D. Paolino & S. Cumming (1990): *Discourse transcription*. University of California, Santa Barbara (upublisert manuskript)
- Du Bois, J. W., S. Schuetze-Coburn, S. Cumming & D. Paolino (1993): "Outline of Discourse Transcription" i Edwards, J. A. & M. D. Lampert (eds)
- Edwards, J. A. & M. D. Lampert (eds) (1993): *Talking Data. Transcription and Coding in Discourse Research*. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates
- Edwards, J. A. (1993): "Principles and Contrasting Systems of Discourse Transcription" i Edwards, J. A. & M. D. Lampert (eds)
- Goodwin, C. (1981): *Conversational Organization. Interaction between Speakers and Hearers*. New York: Academic Press
- Hanssen, E., T. Hoel, E. H. Jahr, O. Rekdal & G. Wiggen (1978): *Oslomål. Talemålsundersøkelsen i Oslo (TAUS). Skrift nr 6 (Hovedrapport)*. Oslo: Novus
- Heritage, J. & J. M. Atkinson (1984): "Introduction" i Atkinson, J. M. & J. Heritage (eds) *Structure of Social Action. Studies in Conversation Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press
- Levelt, W. J. M. (1989): *Speaking. From Intention to Articulation*. Cambridge, Mass. & London, England: The MIT Press
- Levinson, S. C. (1983): *Pragmatics* Cambridge: Cambridge University Press
- Linell, P. (1986): "Problems and perspectives in the study of spoken interaction" i Evensen, L. S. (ed): *Nordic Research in Text Linguistics and Discourse Analysis. Papers from the first NORDTEXT Symposium, Trondheim, August 15–18, 1985*. Trondheim: TAPIR
- Linell, P. (1982): *Människans språk*. (2. utg). Malmö: Liber
- Loman, B. & N. Jörgensen (1971): *Manual för analys och beskrivning av makrosyntagmer*. Lund
- Nilsen, R. A. (1993): "Intonasjonens kontekstskapende funksjon" i Fretheim, T., L. S. Evensen & E. Sivertsen (red): *Tekst i kontekst*. Oslo: Novus

- Ochs, E. (1979): "Transcription as Theory" i Ochs, E. & B. B. Schieffelin (eds): *Developmental Pragmatics*. New York: Academic Press
- O'Connell, D. C. & S. Kowal (1994): "Some current transcription systems for spoken discourse research: a critical analysis" i *Pragmatics* vol 4 no 1 (81–107)
- van Rees, M. A. (1992): *The Use of Language in Conversation. An Introduction to Research in Conversation*. SICSAT. Amsterdam
- Sacks, H., E. A. Schegloff & G. Jefferson (1974): "A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation" i *Language* 50 (696–735)
- Vagle, W. (1990): *Radiospråket – talt eller skrevet? Syntaktiske og pragmatiske tilnærminger i semiotisk perspektiv*. Oslo: Novus
- Vagle, W. (u.a): *Radio texts. A historical analysis of linguistic interaction and discourse patterns in Norwegian radio communication*. Institutt for medier og kommunikasjon, Universitetet i Oslo

NOEN DISTINKTIVE TREKK VED LOKALISERENDE PREPOSISJONSFRASER

Av Viggo Kristensen

1 Innledning

Preposisjonsfraser kan som egne setningsledd eller attributive ledd realisere en rekke semantiske roller, eksempelvis:

Agentiv	Leiligheten ble gjennomløst <i>av politiet</i>
Objektiv	De lette <i>etter mat</i> Tanken <i>på mat</i> gjorde ham desperat
Benefaktiv	Hun solgte lodder <i>for Blindeforbundet</i>
Possessiv	Bilen <i>til naboen</i> er strøken
Instrumental	Jeg reiser helst <i>med toget</i>
Lokativ	Katten ligger <i>på matten</i> Møtet <i>på fredag</i> blir svært viktig

Preposisjonsfraser med **lokativ funksjon** representerer en primær og omfattende kategori språklige uttrykk, som har til funksjon å lokalisere elementer og begivenheter i rom og tid. Med henspeiling på det konkrete brukes tilsvarende fraser også i stor utstrekning for å uttrykke mer abstrakte forhold, jf.: *Han var **under et voldsomt press***. Det primært lokaliserende innholdet i frasen kan da, som her, mer få en karakteriserende funksjon.

Lokaliserende fraser kan også ha en kompleks struktur som i 1:

(1) Det står en vedstabel *borte ved skjulet*

I 1 kan frasen *ved skjulet* oppfattes som et nærmere spesifiserende underledd i et syntagma med *borte* som kjerne. Innenfor en del generativ grammatisk litteratur blir også komplekse fraser av denne typen regnet som preposisjonsfraser,

ved at *borte* betraktes som en "intransitiv" preposisjon, som på sin side kan ha en annen preposisjonsfrase som underledd. Jamfør her spesielt beskrivelsen hos Jackendoff 1973 og 1977. En slik oppfatning skal også legges til grunn for fremstillingen i denne artikkelen.

Jeg skal i det følgende se nærmere på visse distinktive grunntrekk av semantisk karakter, som er karakteristiske for lokaliserende preposisjonsfraser. Beskrivelsen avgrenses til fraser med konkret romsbetydning. Med basis i en enkel kategorisering av slike uttrykk er formålet å vise hvordan fokusering på visse distinktive grunntrekk kan tjene til å beskrive enkelte grammatiske fenomener som knytter seg til uttrykkstypen. Spesielt interessante i denne forbindelse blir da komplekse fraser av typen i 1.

2. Grunnleggende distinksjoner

2.1 Sted - vei

Et grunnleggende skille ved lokaliserende preposisjonsfraser kan trekkes mellom fraser som refererer til et **sted** og fraser som refererer til en **vei**. Eksempel på første kategori er frasene *på bordet*, *til skolen* og *fra byen*. De tre frasene uttrykker hhv. et sted der noe befinner seg (påsted), et sted som er mål for en forflytning (tilsted) og et sted som er utgangspunkt for en forflytning (frasted). Eksempler på den andre kategorien er *gjennom tunnelen* og *ned trappene*, der frasen refererer til en vei eller strekning. Begrepet 'vei' brukes her i mer abstrakt betydning ved at det refererer til distansen som tilbakelegges ved en eller annen form for forflytning. (I engelskspråklig litteratur om emnet brukes gjerne begrepet '*path*' om denne funksjonen, som da står i motsetning til '*place*', se bl.a. Ekberg 1993 og Taylor 1993). Det er hovedsakelig forskjellige preposisjoner som kan være kjerne i de to frasetypene, men noen få kan benyttes i begge tilfeller. Det gjelder bl.a. preposisjonen *over*, der vi kan skille mellom stedsbetydning i 2a og veibetydning i 2b:

- 2a Han sto bøyd over vasken
 2b De sprang tvers over plassen

Betydningen vil her avhenge av verbet og eventuelt andre ledd i setningen. Lokaliserende fraser av begge typer kan stå som utfylling til enten verb eller substantiv.

- 3a Boka ligger på nattbordet
 3b Boka på nattbordet er lånt
- 4a De gikk over fjellet på tre timer
 4b Turen over fjellet tok tre timer

I noen tilfeller kan vi få fraser som tilsynelatende kommer i en mellomstilling mellom de to hovedkategoriene:

- 5 Nærmeste nabo bor rett over fjorden

I 5 refererer den lokaliserende frasen til et sted, men stedsangivelsen uttrykkes som endemålet på en vei, og kan parafraseres slik: *Nærmeste nabo bor (der en kommer hvis en drar) rett over fjorden.* (I den nevnte litteraturen på engelsk brukes betegnelsen '*end-point focus*' i slike forbindelser.)

Denne setningen impliserer også et utgangspunkt for lokaliseringen, som ikke er direkte angitt, men som kunne ha vært det: *Nærmeste nabo bor rett over fjorden herfra.* Utgangspunktet er i dette tilfellet posisjonen til den som ytrer setningen, som følgelig kan gjøres eksplisitt ved et deiktisk ledd. Dette bringer oss over på et annet grunnleggende skille som kan trekkes mellom lokaliserende preposisjonsfraser. Det gjelder skillet mellom det jeg vil betegne som **internt** eller **eksternt basert lokalisering**. Det kan alternativt også være rimelig å snakke om **direkte** versus **indirekte lokalisering**.

2.2 Internt - eksternt basert lokalisering

Ved en internt basert lokalisering er referansen gitt direkte ved betydningen av frasen alene i en bestemt kontekst. Eksempler er setninger som *Pengene ligger i konvolutten, Nøkkelen ligger under matten, Bildet henger på veggen*. Lokaliseringen av bestemte objekter (pengene, nøkkelen og bildet) er gitt ved referanse til visse andre objekter (konvolutten, matten og veggen) og ved den relasjonen mellom objektene som preposisjonen uttrykker (i, under, på).

Ved eksternt basert lokalisering er referansen derimot knyttet til et orienteringspunkt eller en base for lokaliseringen som ligger utenfor selve frasen, jf. 6a:

6a Det står en liten gutt *bak epletreet*.

6b Det står en liten gutt *ved epletreet*

Lokasjonen *bak treet* i 6a gir ikke mening uten at en relaterer dette til en implisitt betrakter, på en slik måte at treet befinner seg mellom betrakteren og gutten. I 6b refererer derimot frasen *ved epletreet* direkte til en posisjon i umiddelbar nærhet av treet, uavhengig av et slikt eksternt element.

De to distinksjonene sted-vei og internt-eksternt basert lokalisering er hensiktsmessige både som grunnlag for en kategorisering av lokaliserende preposisjonsfraser mer generelt og for å beskrive visse grammatiske fenomen mer spesielt. Jeg skal her prøve å skissere opp noen sentrale trekk. Fraser med stedsbetydning blir behandlet under punkt 3, og da først og fremst fraser som har påstedsfunksjon. Fraser med veibetydning blir behandlet under punkt 4.

3 Sted

3.1 Påsted

I 6a-b ble det gitt eksempel på fraser med påstedsfunksjon, der bruken av ulike preposisjoner (*bak* og *ved*) medfører et skille i måten frasene angir en lokalisering på. Dette er her betegnet som et skille mellom en eksternt versus en internt basert lokalisering. Nå er det ikke bare preposisjonen som har betydning i denne sammenhengen. Også objekttegenskaper ved såvel det lokaliserende elementet (= det som preposisjonens utfylling refererer til) som det lokaliserende elementet kan ha betydning. Dette kan i noen tilfeller skape tvetydighet. Setning 7 impliserer en type tvetydighet, som er nærmere beskrevet bl.a. av Dreike 1975:

7 Tyven står *foran bilen*

Denne setningen kan gis tre mulige fortolkninger:

a) Tyven står mellom bilen og en implisitt betrakter, dvs. at lokaliseringen er eksternt basert. Det spiller da ingen rolle om vedkommende befinner seg ved fronten, hekken eller sidedørene på bilen - han er likevel 'foran bilen' i forhold til den eksterne lokaliseringsbasen (= betrakteren).

b) Tyven står ved fronten på bilen, uavhengig av en eventuell betrakters posisjon. Frasen *foran bilen* uttrykker da i seg sjøl hvilken posisjon det er tale om, og lokaliseringen er internt basert. Årsaken til at en slik tolkning er mulig, er at det lokaliserende objektet - bilen - har bestemte objekttegenskaper i form av en klart definert "for- og bakside", i motsetning til runde objekter som f. eks. trær.

c) Tyven står med ansiktet vendt mot bilen (på en hvilken som helst side av den). (Jamfør her en setning som: *Han ble stående lenge foran maleriet*, der en slik tolkning kanskje virker mer

opplagt.) Også her er lokaliseringen eksternt basert, men den eksterne basen er nå sammenfallende med det lokaliserte elementet (= tyven). Tolkningen er mulig på grunn av at det lokaliserte objektet - tyven - har objekttegenskapene "for- og bakside".

Den samme typen tvetydighet er også velkjent i forbindelse med bruken av preposisjonsforbindelser som *til høyre for/til venstre for* :

8 Gro sitter *til høyre for Kongen*

Setning 8 kan enten bety at Gro sitter ved kongens høyre side (= internt basert lokalisering), eller på den siden av kongen som er til høyre sett fra perspektivet til en ekstern betrakter (= eksternt basert lokalisering). Referansen blir sammenfallende i de to tolkningene dersom betrakteren ser ryggene til Gro og kongen, men forskjellig dersom han ser ansiktene. Et hovedpoeng i denne artikkelen vil være å prøve å vise at denne typen tvetydighet ikke bør betraktes som et særegent fenomen knyttet til bruken av bestemte preposisjoner. Det er i stedet grunn til å anta at fenomenet har sammenheng med nokså generelle egenskaper ved lokaliserende fraser, som også gir seg utslag på enkelte andre måter jeg skal komme tilbake til.

En stor del av preposisjonene som danner fraser med påstedsfunksjon, er intransitive, dvs. de står enten alene eller har eventuelt en ny preposisjonsfrase som utfylling. Frasedannere av denne kategorien er ord som *inne, ute, oppe, nede, borte* og sammensetninger av typen *ovenpå, nedenunder* m.fl. (Innenfor tradisjonell grammatikk regnes dette som adverb, jf også innledningen. Terminologien knyttet til ordklasseinndeling er likevel mer sekundær i denne sammenhengen.) Når disse preposisjonene utgjør kjernen i den lokaliserende frasen, eller eventuelt står alene, er lokaliseringen vanligvis eksternt basert. Den eksterne basen kan variere, og vil være bestemt av kontekstuelle forhold, jf. 9a-b:

- 9a Soverommene er *oppe/ovenpå*
 9b Han hørte plutselig at det var noen *oppe/ovenpå*

Dersom 9a ytres i en situasjon hvor en gjest blir vist til rette i et hus, vil basen normalt være den posisjon taleren befinner seg på. Dersom setningen derimot ytres i forbindelse med at en person forteller om sitt nye hus uten at en fysisk er til stede der, må basen for *oppe/ovenpå* være det som konvensjonelt oppfattes som et basisnivå i huset, dvs. 1. etasje. I en fortellende tekst vil basen gjerne være sammenfallende med posisjonen til den eller det som det fortelles om, jf 9b.

I mer generell bruk, jf setninger som: *Det er kaldt ute, I dette været er det best å holde seg inne* har preposisjonene *inne/ute* omtrent samme betydning som *innendørs/utendørs*, som er noe nær komplementære begreper (det som ikke er *innendørs* er *utendørs*). Slike fraser må derfor kunne sies å være direkte lokaliserende, ettersom de i seg sjøl refererer til et nærmere bestemt område.

Komplekse fraser

Når en ser nærmere på bruken intransitive preposisjoner som *oppe, nede, ute* etc., vil en legge merke til at disse svært ofte står med en utfylling i form av en preposisjonsfrase, slik at kompleks frase oppstår:

- 10 Hun står *borte ved billettluke*
 11 Det er et lite arbeidsrom *oppe på loftet*

Det som er karakteristisk ved slike komplekse fraser, er at vi får et uttrykk som kombinerer de to typene av referanse som her er skissert. Mens preposisjonen *oppe* i 11 impliserer en ekstern lokaliseringsbase som i 9a, så er den utfyllende frasen *på loftet* derimot internt basert. I slike komplekse fraser fungerer utfyllingen som en nærmere bestemmelse til kjernen. Dette viser seg ved at setningen kan parafraseres på følgende måte: *Det er et lite arbeidsrom oppe, nærmere bestemt på loftet*, men ikke

omvendt: **Det er et lite arbeidsrom på loftet, nærmere bestemt oppe.*

Det som er interessant å merke seg her, er at komplekse fraser, som på overflaten ser ut til å være av samme slag som 10-11, viser seg å opptre annerledes når de analyseres på denne måten. Dette er tilfelle med 12:

12 Det er en trykkfeil *nede på side to*

Det en ser ved analysen av 12, er at det nå er førsteleddet i den komplekse frasen - *nede* - som her fungerer som en nærmere bestemmelse ved en tilsvarende parafrase: *Det er en trykkfeil på side to, nærmere bestemt nede*, og ikke: **Det er en trykkfeil nede, nærmere bestemt på side to*. Forholdet blir altså her det stikk motsatte av mønsteret i setningene 10-11, selv om uttrykkene ser like ut på overflaten. Den underliggende forskjellen mellom disse eksemplene kan, slik jeg ser det, forklares nettopp utifra distinksjonen internt versus eksternt basert lokalisering. I 12 er det, i motsetning til de foregående eksemplene, ikke grunn til å regne med noe eksternt orienteringspunkt. Preposisjonen *nede* viser her bare til en posisjon innenfor det området den etterfølgende preposisjonsfrasen, *på siden*, refererer til. Lokaliseringen er følgelig internt basert. Denne tolkningen er videre mulig på grunn av bestemte objektgenskaper ved lokaliseringsområdet, nemlig at en tekstsider alltid har en topp og en bunn. Vi ser her altså en klar parallell til den problematikken som ble tatt opp i tilknytning til eksemplene 7-8 ovenfor. Derfor kan også tvetydighet oppstå ved uttrykk av denne typen:

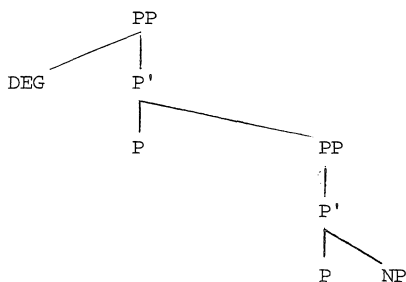
13 Det står en benk *nede i hagen*

Denne setningen kan tolkes både etter mønsteret i 11 og 12. Dersom setningen f. eks. ytres i 2. etg. inne i et hus, kan dette representere et eksternt orienteringspunkt for frasen *nede i hagen*, slik at preposisjonen *nede* da viser til at hagen ligger

på et lavere nivå. Dette er vel da være den mest nærliggende tolkningen, og setningen kan parafraseres som: *Det står en benk nede, nærmere bestemt i hagen*. Men om en nå tenker seg en litt større hage som skrår nedoverbakke (slik at den får en øvre og nedre ende), er det også mulig å oppfatte setningen slik at benken befinner seg i den nedre delen av dette området. Vi får da samme tolkning av *nede* her som i 12, og setningen må følgelig parafraseres slik: *Det står en benk i hagen, nærmere bestemt nede*. Dersom det føyes til et adjektivisk adledd i superlativ, så blir dette den eneste aktuelle tolkningen: *Det står en benk lengst nede i hagen*.

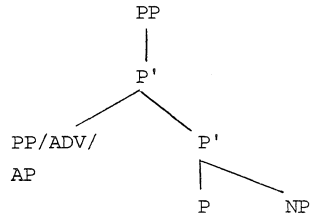
Vi ser da at disse to betydningsvariantene innebærer at den delen av den komplekse frasen som semantisk fungerer som en nærmere bestemmelse, skifter plass. Det er nærliggende å tenke seg at dette kan ha sammenheng med forskjeller også i den underliggende syntaktiske strukturen. En mulighet kan være at vi bør regne med at kjernen er forskjellig i disse frasetypene. Dette kan syntaktisk illustreres ved ulike trestrukturer, med en frasestrukturbeskrivelse basert på X'-teori i generativ syntaks, jf. fremstillingen hos Nordgård og Åfarli 1990.

Fig. 1: Kompleks PP med eksternt basert lokalisering

<i>[Det står en benk]</i>	<i>rett</i>	<i>nede</i>	<i>i</i>	<i>hagen</i>
<i>[Det er et arbeidsrom]</i>	<i>helt</i>	<i>oppe</i>	<i>på</i>	<i>loftet</i>

Fig.2: Kompleks PP med internt basert lokalisering

[Det er en trykkfeil]	nede	på	siden
"	midt	"	"
[Det står en benk]	lengst nede	i	hagen
"	nederst	i	hagen

(PP = fullt utbygd preposisjonsfrase, NP = nominalfrase, P' = første frasenivå i prep.fraser, som består av kjerne (P) + utfylling, men ikke spesifikatorledd, DEG = spesifikator, AP = adjektivfrase, ADV = adverb)

Med denne analysen må en altså regne med at en intransitiv preposisjon som *nede* både kan fungere som kjerne (Fig.1) og som foranstilt adledd (Fig.2) i komplekse preposisjonsfraser. Dette svarer da til et semantisk skille hvor *nede* enten kan få en nærmere bestemmelse knyttet til seg som utfylling (Fig 1), eller selv fungere som en nærmere bestemmelse i en lokaliserende frase (Fig.2). Et argument for å regne *nede* som adledd i slike sammenhenger, er at preposisjonen får en tilsvarende rolle som ord av typen adverbet *midt*, eller adjektivet *nederst*, der adleddfunksjonen er tydeligere. En eventuell modifikator til *nede* vil også ha ulik status i hele preposisjonsfrasen i de to alternativene, jf. *rett og helt* i Fig.1 vs. *lengst* i Fig.2.

Hos Rauh 1993 (s. 144) finnes en analyse av liknende fraser i engelsk jf. *Bill went down to his friends*, der det også regnes med at preposisjonen *down* kan være enten adledd eller kjerne i den komplekse frasen.

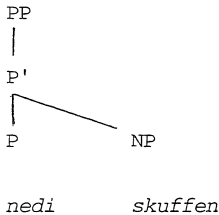
Fraser med kompleks kjerne

En annen type kompleksitet i preposisjonsfraser har vi i de tilfeller der kjernen utgjøres av en viss type sammensetninger, som i 14:

14 Nøklene ligger *nedi skuffen*

En kan her si at selve frasestrukturen er enkel, mens kompleksiteten ligger innkorporert i kjerneleddet i frasen. Syntaktisk vil frasestrukturen derved få en enkel form:

Fig 3: Frasestruktur for PP med kompleks kjerne:

Det en kan observere her, er at disse to variantene av komplekse uttrykk ofte vil kunne brukes om hverandre, som i 15a-b, uten at det ser ut til å spille noen større rolle for betydningsinnholdet:

15a Esken står *oppe på skapet*

15b Esken står *oppå skapet*

Det tilsynelatende sammenfallet i betydning ved 15a-b kan lett få en til å oppfatte dette forholdet mest som et spørsmål om sær- eller sammenskriving av ord, uten at skillet har noen distinktiv relevans for grammatikken. Jeg vil her argumentere mot et slikt syn, og vil prøve å vise at de ulike frasestrukturene som ligger til grunn for disse variantene reflekterer reelle forskjeller i språket, selv om distinksjonene ofte vil være av en slik art at de ikke er så relevante for

meningen i en kommunikatív sammenheng. Det er da bare i bestemte sammenhenger at disse distinksjonene trer tydeligere fram.

Også her er det mulig å bygge på skillet mellom internt og eksternt basert lokalisering. Når det gjelder 15a, er setningen av samme type som 10-11, der kjerneleddet *oppe* relaterer seg til et eksternt orienteringspunkt, mens utfyllingen *på skapet* direkte angir en nærmere bestemmelse. Hele konstruksjonen fungerer som en logisk konjunksjon: 'Esken står *oppe* og esken står *på skapet*'. Men hvordan er så forholdet ved 15b? Er det slik at den sammensatte preposisjonen *oppå* bærer med seg den samme kombinasjonen av indirekte/direkte lokalisering som den komplekse forbindelsen *oppe på*? Hvis så er tilfelle, skulle det være mulig å spalte opp slike sammensetninger også i andre sammenhenger. Dette ser imidlertid ikke alltid ut til å være tilfelle, noe som fremgår av 16a-b:

16a Esken står *oppå gulvteppet*

16b *Esken står *oppe på gulvteppet*

I en normal kontekst (jeg ser bort fra flygende tepper o.a.) vil vi her ikke lenger kunne regne med noen ekstern base for lokaliseringen - esken befinner seg ikke 'oppe' i et større romsperspektiv, og 16b blir derfor uakseptabel. Derimot må 16a anses som akseptabel. Dette tyder på at den sammensatte preposisjonen *oppå* ikke impliserer noen ekstern lokaliseringsbase, slik forbindelsen *oppe på* gjør. Den enklere syntaktiske strukturen vil da reflektere en litt enklere semantisk struktur, noe som virker rimelig. Preposisjonen *oppå* kan semantisk i stedet oppfattes som et hyponym til *på*, med den noe mer spesifikke betydningen 'på oversiden av'. Forholdet er det samme i 15a-b, men her er begge varianter mulig på grunn av spesielle objekttegenskaper ved det lokaliserende objektet (skapet). Etttersom et skap normalt har en viss høyde, vil noe som befinner seg *oppå* det = på oversiden av det, implisitt også befinne seg 'oppe' i et romsperspektiv.

Dersom denne analysen er riktig, skulle en også forvente det omvendte forholdet, nemlig at det vil være tilfeller der en kompleks frase ikke kan erstattes med bruk av en sammensatt preposisjon. Også dette ser det ut til å være et visst belegg for, jf 17a-b:

17a Det sitter en diger flue *oppe på veggen*

17b (?)Det sitter en diger flue *oppå veggen*

Ser vi disse setningene i sammenheng med 15a-b, er forskjellen at den direkte lokaliseringen *på veggen* her viser til en kontaktrelasjon i et vertikalt istedenfor et horisontalt plan. En slik referanse ser ut å ligge noe i grenseland for den mer avgrensede betydningen av *oppå* i forhold til *på*. Derfor virker også b-varianten mindre kurant, selv om nok enkelte vil akseptere slike setninger i skrift. I talespråk forholder det seg annerledes - her vil vi gjerne få et sammenfall mellom former som *oppe på/oppå, ute i/uti* etc. Mer om dette nedenfor.

En annen grammatisk egenskap som kan tydeliggjøre skillet mellom disse variantene av lokalisering fraser, er muligheten for ellipse eller stryking av nominalleddet i frasen:

18a (?)Det var en flue *oppe i suppen*

18b Det var en flue *oppi suppen*

18c Det var en flue *oppi* (suppen er underforstått)

19a Det var en brann *oppe i Holmenkollen*

19b (?) Det var en brann *oppi Holmenkollen*

19c *Det var en brann *oppi* (Holmenkollen er underforstått)

I samsvar med analysen så langt må 18a-c helst oppfattes som internt basert; det virker ikke så naturlig å oppfatte fluens posisjon som 'oppe' i forhold til et eksternt orienteringspunkt. Derfor vil også alternativ b være klart å foretrekke fremfor alternativ a i dette tilfellet - den sammensatte preposisjonen *oppi* fungerer da som et mer spesifikt hyponym til *i*. Og vi ser

at når utfyllingen er underforstått, kan den strykes i slike tilfeller uten at setningen derved blir uakseptabel (18c).

I 19a må derimot kjerneleddet *oppe* forstås i forhold til et utgangspunkt som ligger lavere enn Holmenkollen, og lokaliseringen blir følgelig eksternt basert. Vi ser da at bruk av sammensatt preposisjon er umulig i en elliptisk variant (19c), selv om det utfyllende substantivet er underforstått i sammenhengen. 19b vil nok på den annen side mange akseptere. Men denne typen er utvilsomt langt mer uvanlig å finne i skrift enn alternativ a. Søking i tekstdatabaser tyder på at det hovedsakelig er i talemålsnære tekster med et markert muntlig preg at vi finner slike formuleringer. Forklaringen på dette er trolig at variantene *oppe i* og *oppi* blir tilnærmet homofone i muntlig språk, noe som da også blir reflektert ved at de får et homografisk uttrykk i muntlig pregete tekster. Men som kjent er ikke sammenfall i betegnelser ved homofoni eller homografi det samme som sammenfall i betydning i form av synonymi. Dette kommer klart til syne ved mulighetene for å inngå i elliptiske setninger.

På den annen side finnes det enkelte beslektede sammensatte preposisjoner som impliserer et eksternt orienteringspunkt. Det gjelder ord som *ovenpå* og *nedenunder*. Her er forholdet imidlertid det omvendte, ved at disse oftest ikke har noen utfylling i det hele tatt, og følgelig ikke kan oppfattes som elliptiske i tilfeller som: *Det er lite arbeidsrom ovenpå (*loftet) /nedenunder (*stua)*.

3.2 Tilsted og frasted

Preposisjonsfraser kan også uttrykke endemålet eller utgangspunktet for en forflytning. Mest eksplisitt tilsteds- og frastedsbetydning finner vi naturlig nok i fraser der preposisjonene *til* og *fra* utgjør kjernen:

20 De reiste *til/fra Bergen* i går

Tilsteds- og frastedsfraser impliserer også at en vei tilbakelegges, noe som kan gjøres eksplisitt ved et eget adverbialt ledd: *De reiste over fjellet til/fra Bergen i går.*

Men også fraser som vanligvis uttrykker påsted, kan uttrykke tilsted eller mål for en forflytning når de står i tilknytning til et bevegelsesverb. Dette kan av og til gi rom for tvetydigheter i skriftspråket, jf. 21:

21 De rodde *under broen*

Det er tre mulige tolkninger av 21 (denne typen flertydighet er nærmere beskrevet i Ekberg 1993). Frasen *under broen* kan for det første ha påstedsfunksjon, med betydningen 'på sjøen under broen'. Denne betydningen kan tydeliggjøres ved bruk av spesielle verbalkonstruksjoner som *De lå og rodde under broen*. Men frasen kan også referere til endemålet for en en forflytning (De rodde til et sted under broen og ble værende der). I talespråket vil slik tilstedsbetydning ofte bli markert ved at det legges ekstra trykk (markert ved ') på preposisjonen (*De rodde 'under broen*).

Når det gjelder tilstedsbetydning, vil dette i skrift ofte gjøres eksplisitt ved at preposisjonsfraser med tildstedsfunksjon gjøres til utfylling for preposisjoner som uttrykker en forflytning, av typen *opp, ned, ut, inn, fram* etc.:

22a De rodde *inn under broen*

22b Hun sprang *ned i kjelleren*

Kjerneleddet i frasene (*inn, ned*) refererer nå til en vei, mens utfyllingen legger fokus på endemålet for forflytningen. Slike uttrykk blir nærmere omtalt under punkt 4. Det samme gjelder for den tredje mulige tolkningen av 21, nemlig at broen passeres på

undersiden, slik at frasen *under broen* da blir parallell til eksemplet *over plassen* i 2b.

Også preposisjonsfraser med frastedsbetydning kan inngå i mer komplekse fraser:

23a Lyden kom *oppe fra loftet*

23b Snekkeren falt *ned fra stillaset*

Konstruksjonen i 23a er av samme slag som 10-11, bare med den forskjell at den utfyllende frasen her har frasteds- og ikke påstedsfunksjon. Den komplekse frasen innebærer også her en kombinasjon av eksternt basert (*oppe*) og internt basert lokalisering (*fra loftet*). 23b er på sin side av samme slag som 22b med den forskjell at utfyllingen har frasteds- og ikke tilstedsfunksjon.

4 Vei

Også ved preposisjonsfraser som refererer til en vei, er det enkelte distinksjoner av semantisk karakter som er praktisk å ta utgangspunkt i. Det kan for det første gjøres et skille mellom lokaliserende uttrykk som er bestemte eller ubestemte mht. til **distanse**. Og det kan videre gjøres et skille mellom uttrykk som er bestemte eller ubestemte mht. **retning**. I tilknytning til begrepet retning vil også distinksjonen mellom internt og eksternt basert lokalisering spille en rolle.

Setningene 24-27 er eksempler på forholdet mellom bestemt - ubestemt distanse:

24 Toget kjørte *gjennom tunnelen*

25 Gutten rodde *rundt øya*

26 Vi ruslet *langs strandkanten*

27 Soldatene marsjerte *bortetter veien*

Setningene 24-25 refererer her til distanser som svarer til utstrekningen av det området som utfyllingen betegner, dvs. tunnelens lengde og øyas omkrets. Setningene 26-27 gir ikke noen tilsvarende bestemmelse. Her uttrykkes det bare at det finner sted en uspesifisert forflytning innenfor det området som angis (strandkanten og veien).

Et fellestrekk ved alle fire setningene er på den annen side at det ikke angis noen bestemt retning for bevegelsen eller forflytningen. Dette kan ses i kontrast til setningene 28a-b og 29a-b, som alle er retningsbestemmende:

- 28a Han klatret *opp stigen*
- 28b Han klatret *oppover stigen*
- 29a Vi seilte *ut fjorden*
- 29b Vi seilte *utover fjorden*

Forskjellen på a- og b-alternativene er her at a-variantene angir en bestemt distanse, på samme måte som i 24-25, der distansen som tilbakelegges svarer til de betegnede områdene (stigen og fjorden). B-variantene uttrykker derimot bare en mer ubestemt forflytning innenfor disse områdene, og likner i så henseende dermed på 26-27. Skillet viser seg tydelig ved at disse preposisjonstypene har litt ulike bruksområder. For det første kan bare den enkle typen brukes når "distansen" er svært kort:

- 31a Han gikk *opp et trinn*
- 31b *Han gikk *oppover et trinn*
- 30a Bilen kjørte *inn porten*
- 30b *Bilen kjørte *innover porten*

Dersom verbet har en momentan aksjonsart, vil vi få iterativitet i det siste tilfellet, men ikke nødvendigvis i det første:

- 31a Gutten hoppet *ned trappa* (i ett eller flere hopp)
 31b Gutten hoppet *nedover trappa* (i flere hopp)

Det en ellers ser når det gjelder retningsbestemmelsen i 28a-b og 29a-b, er at denne er **fiksert** eller fastlagt som følge av objektetegenskaper ved det lokaliserende området. En stige til å klatre i vil alltid ha en øvre og nedre ende, slik at 28a-b derfor uttrykker en forflytning i retning mot den øvre enden. Tilsvarende vil 29a-b angi en bevegelse i retning mot fjordåpningen, ettersom en fjord har en "indre" og "ytre" ende i forhold til fastlandet. Da retningen som beskrives på denne måten er fiksert som følge av objektetegenskaper ved det området som betegnes av utfyllingen til preposisjonen, har vi her samtidig et eksempel på internt basert lokalisering. Retningen som angis er ikke avhengig av noe eksternt orienteringspunkt utenfor frasen.

Annerledes stiller det seg derimot når retningsbestemmende preposisjoner enten står uten nominal utfylling (32-33) eller inngår i komplekse fraser der utfyllingen er en ny preposisjonsfrase (34):

- 32 Elgen sprang *bort*
 33 Skiløperne fortsatte *rett fram* etter en kort pause
 34 Kapteinen sprang *ned på dekket*

I 32 angis en vei i retning bort fra et sted, som f. eks. kan være posisjonen til en ekstern betrakter. I 33 foreligger en indirekte lokalisering som er subjektbasert, og som dels relaterer seg til skiløpernes opprinnelige posisjon, dels deres opprinnelige kurs. I 34 forekommer en kompleks frase der utfyllingen til *ned* er en preposisjonsfrase med tilstedsfunksjon (*på dekket*). Fraser av denne typen kan primært også sies å referere til en vei, samtidig som det legges fokus på endemålet for forflytningen. Også i slike fraser er lokaliseringen normalt eksternt basert som her, der det eksterne orienteringspunktet er subjektets posisjon på forhånd.

I slike komplekse fraser kan det imidlertid i noen tilfeller være rom for tvetydighet av samme slag som ved påstedsfraser av typen *nede i hagen* (jf. 13). Et eksempel på dette er 35a:

35a Ulf prøvde å komme seg *frem i køen*

35b Ulf prøvde å komme seg *fremover i køen*

Den ene tolkningen av 35a svarer til analysen av 34, og refererer da til en situasjon der *køen* representerer endemålet for en forflytning, mens personen i utgangspunktet befinner seg utenfor køen. Som i 34 har vi derfor en eksternt basert lokalisering knyttet til subjektets opprinnelige posisjon. I den andre tolkningen befinner derimot personen Ulf seg inne i en kø allerede i utgangspunktet, men prøver å oppnå en mer fremskutt posisjon. Utfyllingen *i køen* representerer her ikke noe endemål for en forflytning, men derimot det området forflytningen finner sted innenfor. I dette tilfellet er retningen også fiksert som følge av objekttegnenskaper ved området, nemlig at en kø alltid har en begynnelse og en ende. Lokaliseringen blir følgelig internt basert i denne tolkningen, som videre svarer til den eneste mulige lesningen av 35b.

Jeg har tidligere i artikkelen sett spesielt på komplekse fraser med påstedsfunksjon, der det også finnes alternative uttrykksmåter med en sammensatt preposisjon i kjernen. Det samme forholdet er til stede i tilknytning til fraser som uttrykker en vei med fokus på et endemål:

36a Øredobben falt *ned i gresset*

36b ?Øredobben falt *nedi gresset*

36c *Øredobben falt *nedi* (gresset er underforstått)

37a Øredobben falt *ned i brønnen*

37b Øredobben falt *nedi brønnen*

37c Øredobben falt *nedi* (brønnen er underforstått)

Både 36a og 37a betegner her en vei med endemålsfokus. Med bare i det siste tilfellet virker det aktuelt å bruke en sammensatt preposisjon som alternativ, noe som viser seg spesielt tydelig dersom utfyllingen strykes, jf 37b-c versus 36b-c. I tråd med den tidligere analysen vil jeg oppfatte 37a og 37b som strukturelt ulike fraser, selv om de uttrykker omtrent det samme betydningsinnholdet. Det sentrale skillet går på at vi i 37a har et kjerneledd *ned* som refererer til en vei med et eksternt orienteringspunkt som er subjektsbasert (=øredobbens posisjon før den faller). I 37b er kjernen derimot en sammensatt preposisjon *nedi*, som semantisk kan oppfattes som et hyponom til *i*, og der lokaliseringen er internt basert med brønnen som base. Grunnen til at denne varianten ikke passer særlig bra i 36b-c kan forklares ved at den sammensatte preposisjonen *nedi* bare kan ha et utfyllende ledd som har objektegenskapen "dybde". Dette passer for 'brønnen', men i liten grad for 'gresset'. Forholdet blir helt parallelt med 15 ovenfor, der det ble antatt at preposisjonen *oppå* først og fremst tar utfyllinger som har objektegenskapen "horisontalt plan".

Som en følge av denne analysen vil også setningene 37a-c måtte kategoriseres forskjellig innenfor det mønsteret som her er skissert. Mens 37a som nevnt representerer et uttrykk for vei med endemålsfokus, vil 37b-c derimot måtte betraktes som fraser med tilstedsfunksjon, jf beskrivelsen under 2.2. Det er verbets karakter som avgjør om fraser av denne typen uttrykker påsted eller tilsted, jf Øredobben *falt ned i brønnen* -> Øredobben *ligger ned i brønnen*.

5 Sammenfatning

Formålet med artikkelen har vært å fokusere på enkelte distinktive og gjennomgående semantiske trekk ved preposisjonsfraser med lokaliserende funksjoner i norsk. Ved siden av at distinksjonene gir muligheter for en systematisk kategorisering av slike fraser, har hensikten vært å vise at også enkelte grammatiske fenomener ser ut til å kunne forklares

med grunnlag i disse skillelinjene. Spesielt interessant i en slik sammenheng er fraser med en kompleks struktur av typen *nede i hagen*. To typer fenomener knyttet til slike fraser har vært undersøkt nærmere: former for tvetydighet og muligheter for bruk av morfologiske sammensetninger i skriftspråket.

Artikkelen er en noe bearbeidet og utvidet versjon av et "Grammaforum"-foredrag jeg holdt ved INL, UiO i mars 1994.

Jeg vil takke Kristian Emil Kristoffersen for nyttige kommentarer til trestrukturanalysen.

Litteratur:

- Dreike, B. 1975. What is the "sense" of prepositions? *Studia Linguistica* 29: 80-98. Lund
- Ekberg, L. 1993. Arguments for a Network Model of the Lexicon. I: Herslund, M. og Sørensen, F., red. *The Nordlex Project. Lexical Studies in the Scandinavian Languages*: 256-274
- Faarlund, J.T., Lie, S og Vannebo, K.I. *Norsk referansegrammatikk* (under utarb.)
- Gunnarsson, K-Å. 1993. Expressions of Distance and Theory of Theta-roles. I: *Nordic Journal of Linguistics* 16: 3-32.
- Jackendoff, R.S. 1973. The Base Rules for Prepositional Phrases. I: Anderson, R.A. og Kiparsky, P. red. *A Festschrift for Morris Halle*: 345-356. N.Y.
- Jackendoff, R.S. 1977. *X' Syntax: A Study of Phrase Structure*. Cambridge, Mass.
- Lødrup, H. 1989. *Norske hypotagmer. En LFG-beskrivelse av ikke-verbale hypotagmer*. Oslo
- Nordgård, T. og Åfarli, T.A. 1990. *Generativ syntaks: ei innføring via norsk*. Oslo
- Rauh, G. 1993. Lexical and non-lexical prepositions. I: Zelinsky-Wibbert, C., ed. *The Semantics of Prepositions. From Mental Processing to Natural Language Processing*: 99-151. Mouton de Gruyter.
- Taylor, J.R. 1993. Prepositions: patterns of polysemization and strategies of disambiguation. I: Zelinsky-Wibbert, C., ed. *op.cit*: 151-179. Mouton de Gruyter.

Thore Roksvold:

SPENNING I "EN FOLKEFIENDE"

Hvordan etablerer Ibsen spenning i et drama, og hvordan holdes spenningen i teksta ved like? Disse to spørsmåla vil jeg her kort prøve å belyse med eksempler fra Henrik Ibsens "En Folkefiende". Gjennomgangen har til hensikt å vise noen dramaturgiske virkemidler, slik vi finner dem i dette dramaet fra 1882.

Frampek i presentasjonen

I første akt presenteres personene. Dessuten antydes den tematiske konflikten, og den senere handlinga foregripes. Hvordan framtrer personene første gang vi møter dem, og hvordan forbereder de - gjennom måten de framtrer på - den tematiske konflikten og handlingsgangen senere?

Fru Stockmann er den vi først blir kjent med. Hun byr på aftensmat, og gjennom sin gjestfrihet framstår hun som både overbærende og velmenende. Hun søker det forsonende, og vil sine medmennesker vel.

Billing, som sitter ved bordet, viser seg allerede i sin andre replikk som en udanna snylter:

"Jeg synes nesten det smaker best når jeg kan sitte og spise sånn ganske alene og uforstyrret." (159 [=sidenummer i Ibsens "En folkefiende", jfr. litteraturlista])

Øyeblikkelig i åpningsscenen har vi dermed en personlighets- og kulturkontrast, som jo bærer i seg kimen til en konflikt. Spenning er skapt.

Byfogden, som kommer uanmeldt på besøk, er formell og egenrådig - et vanemenneske, opptatt av penger:

"(...) jeg holder meg til mitt tevaan og mitt smørrebrød. Det er dog sunnere i lengden, - og også litt mer økonomisk." (159)

Hintet til økonomi presenterer det stockmannske hus som sløsende - slik byfogden ser det. En kilde til konflikt. Samtidig peker hintet framover: I den senere store konflikten om badeanstalten er hensynet til samfunnets økonomi hovedargumentet for byfogden, mens dr. Stockmann nettopp ikke lar det

argumentet få vekt.

Hovstad viser ikke klare personlige karaktertrekk med det samme han presenteres. Han kontrasterer byfogden ideologisk, og introduserer slik en konflikt i stykket. At den ennå ikke er eskalert, viser Ibsen ironisk ved å la byfogden si:

"I det hele tatt råder der en smukk fordragelighetens ånd i vår by; - en riktig god borgerånd. Og det kommer derav at vi har et stort felles anliggende å samle oss om (...)" (160)

Om nettopp dette felles anliggende spinner stykkets intrige. Ibsen forbereder også den senere handlinga når han lar byfogden uttale at "ideer har visselig min bror hatt nok av i sin tid - dessverre" (160). Det er nettopp ideene som gjør Stockmann til en folkefiende. Stockmanns ideer utvikler seg gjennom stykket, og driver slik handlinga framover. Dessuten er det rundt konflikten mellom doktorens idealisme og byfogdens pragmatisme situasjonene i stykket bygges, og skiftningene i overtak mellom de to holdningene gjør motsetningen spennende i de ulike fasene. Dramatisk blir det når Stockmanns venner i konflikten (Hovstad, Billing og Aslaksen) viser seg som uvenner, fordi deres "idealisme" først og fremst er egennytte. Stilt overfor makta og retten velger også de makta.

Gjennom byfogdens uttalelse og gjennom at Ibsen ironisk lar fru Stockmann si "De og Tomas kommer jo så utmerket ut av det med hinannen" (161), blir vi dessuten forberedt til møtet med dr. Stockmann.

Stockmann viser seg straks som raus, eller sløsende - som byfogden oppfatter det. Når han først kommer på scenen, vil byfogden gå, men feies av med "Snikksnakk; nu kommer snart toddien på bordet" (161).

Slutten i stykket foregripes i Stockmanns første opptreden. Byfogden bemerker at guttene Eilif og Morten spiser så mye, og Stockmann sier:

"Ja, er det ikke velsignet å se unge mennesker spise? Alltid matlyst, du! Det er som det skal være. Mat må der til! Krefter! Det er de folk som skal rote opp i det gjærende fremtids-stoff, Peter.

Byfogeden. Tør jeg spørre hva det skulle være å 'rote opp i', som du uttrykker deg?

Doktor Stockmann. Ja, det får du spørre ungdommen om - når tiden kommer. Vi ser det naturligvis ikke." (161)

Med slike antydninger, og med Ibsen-ironiske sjøl-avslørende utsagn som byfogdens "Jeg kan ikke tillate at der betredes krokveie og bakveie" (163), aner vi spenninger som snart vil løses ut, og vi forberedes på intrigen som skal avdekkes. Dessuten skaper de sammenheng og struktur; de skaper tekst.

Også den første scenen med Petra og Horster peker mot slutten:

"*Petra*. Der er så megen usannhet både i hjemmet og i skolen. I hjemmet skal der ties, og i skolen må vi stå og lyve for børnene.

(...)

Hadde jeg bare midler til det, så skulle jeg selv opprette en skole, og der skulle det gå annerledes til.

(...)

Horster. Ja tenker De på det, frøken Stockmann, så skal de gjerne få lokale hos meg." (166)

Slik frampeksteknikk kan vi kalle planting. En detaljopplysning ser tilforlåtelig ut når den presenteres, men får stor betydning når vi vender tilbake til den senere. Slike frampek virker tilfeldige. Forfatteren planter opplysningene uten å kople dem til personenes bevissthet. Personene som ytrer dem, skal ikke sjøl være klar over at de får ny betydning senere - når de høstes.

Et godt eksempel på planting og høsting er at Stockmann i første akt serverer sine gjester toddi, og i andre akt byr Aslaksen på sherry og øl (173). Under folkemøtet i fjerde akt vender opplysningen tilbake på en slik måte at den viser Billings Judas-karakter:

"*En annen herre (til Billing)*. Hør; De vanker jo der i huset. Har De merket om mannen drikker?

Billing. Jeg vet, gud døde meg, ikke hva jeg skal si. Toddien er alltid på bordet når der kommer noen." (202)

Og - når Stockmann er erklært folkefiende:

"*Billing (idet han ordner sine notiser)*. Nei gud døde meg om jeg ville drikke toddi hos Stockmanns i kveld!" (204)

En annen frampeksteknikk, som er kopla til personenes bevissthet, kan vi kalle hint. Ut fra en videre innsikt antyder personen noe som forblir uklart i øyeblikket, men som vedkommende tydelig vet vil bli klart senere. Byfogden har hørt om mulig trykking av en oppsats Stockmann har skrevet:

"*Doktor Stockmann*. Å den, ja! - Nei, men den vil jeg ikke ha inn nu for det første.

Byfogeden. Ikke det? Da finner jeg dog at det nettopp nu ville være den beleiligste tid.

Doktor Stockmann. Ja, det kan du ha rett i; under alminnelige

forholde - (*går henover gulvet.*)

Byfogeden (ser efter ham). Hva ualminnelig skulle der da være ved forholdene nu?

Doktor Stockmann (stanser). Ja, Peter, det kan jeg min sel ikke si deg for øyeblikket. Iallfall ikke i aften." (162)

Frampek fins gjennom hele dramaet, men jeg nøyer med stort sett med å eksemplifisere fra første akt.

Mot slutten av akten skyter handlinga fart. Stockmann har funnet ut at vannet i badeanlegget (byfogdens "felles anliggende") er forurenna, og at tilførselsrøra må legges om slik Stockmann i sin tid anbefalte. Byfogden la dem annerledes for å spare penger.

Stockmann har på forhånd skrevet manus til en avisartikkel om funnet. Nå har han fått funnet bekrefta, slik at det kan bekjentgjøres. Først forteller han det til dem som er igjen etter at byfogden har gått. Gjennom 9 replikker etter at han har fått funnet bekrefta, forbereder Stockmann avsløringa med antydninger, og bygger slik opp en forventning, før han sjokkerer dem kontant med "Hele badet er en pestbule" (166). Ut fra denne bekjentgjøringa utvikler intrigen og konflikten seg. Vi har "point of no return".

Første variant av Stockmanns prosjekt

Spenningen er nå knytta til hvordan offentligheten, særlig byfogden, vil reagere. Med ironisk frampek gjør Ibsen Stockmann opprømt naiv:

"Han må da vel saktens bli glad ved at en så viktig sannhet kommer for dagen, vet jeg." (168)

Stockmann har også et hevnmotiv: gammel urett mot ham skal nå bli rett. Byen burde ha fulgt Stockmanns råd da vannledningen ble lagt. Dessuten bør hans status som vitenskapsmann nå kunne sette også ham i stand til å "leve en smule fornemt" (162), han "som måtte sitte der nordpå i min avkrok i alle disse år" (162).

Billing smigrer Stockmann etter at denne har fått bekrefta funnet sitt:

"De blir, gud døde meg, byens første mann, herr doktor!

(...)

Hovstad, synes ikke De at byen burde bringe doktor Stockmann et fanetog." (168)

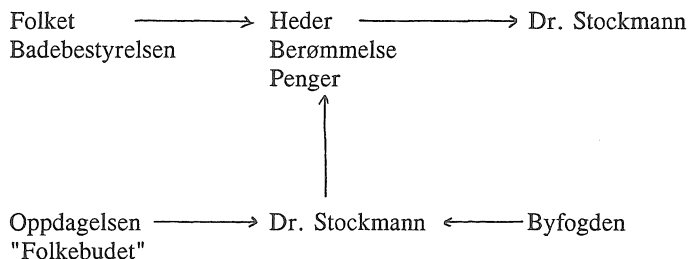
Stockmann ser ut til ikke å mislike tanken på å kunne bli byens fremste

mann, og forsikrer med falsk beskjedenhet at "hvis badebestyrelsen skulle falle på å bevilge meg gasjetillegg, så tar jeg ikke imot det. Katrine, det sier jeg deg, - jeg tar det ikke" (168). Lakonisk og med tvetydig ironi bemerker Horster: "Gid De må få bare glede av dette her" (168).

Slik slutter første akt. Spenningen er nå knytta til publisering av oppsatsen. Blir den publisert? Blir i tilfelle byfogden glad? Blir Stockmann byens første mann? Får han fanetog? Får han gasjetillegg? Blir Stockmanns oppdagelse til lykke for byen?

Spenning oppstår når ei vilje møter hinder. Stockmann har markert sin vilje til å nå et bestemt mål, og han ser ut til å få brei støtte. En tvil er knytta til hvordan byfogden vil reagere. Konstellasjonene kan illustreres ved Greimas' aktantmodell (Berthelsen et al.:439-502; Svensen:142-143), der den øverste horisontale aksene betegner at en giver kan kommunisere et objekt til en mottaker, den vertikale aksene at et subjekt vil nå objektet, og den nederste horisontale at subjektet har hjelpere og motstandere i prosjektet sitt. Spenningen er knytta til styrkeforholdet mellom hjelpere og motstandere. Vil subjektet lykkes eller mislykkes i prosjektet?

Det avtegner seg nå et prosjekt for Stockmann. Vi kan framstille det slik:

Stockmann ønsker heder, berømmelse og penger til seg sjøl. Folket og badebestyrelsen kan gi ham det. Oppdagelsen og offentliggjøring i Hovstad og billings blad "Folkebudet" kan hjelpe ham til det, og byfogden kan hindre ham.

Innlevelse vil si å holde med subjektet, ønske at prosjektet skal lykkes. Vi holder nok på dette stadiet med Stockmann - ikke fordi han framstår som spesielt edel og verdig til det, men fordi motstanderen - byfogden - er framstilt så usympatisk bisk og forstokka. Den første varianten av Stockmanns prosjekt er ikke særlig idealistisk. Stockmann "omgås liberale mennesker, fordi han sympatiserer med deres politiske innstilling. Men det forhindrer ham ikke privat i å videreføre en livsform som motparten - de konservative - står for" (Haugan 1976:13). Han tenker først og fremst på seg

sjøl og sin egen posisjon i det borgerlige samfunn, der byfogdens verdisyen er konformt. Her er ikke noe samfunnsopprør. Kanskje ønsker også Stockmann makta like mye som retten, fordi han ennå trur at den som har retten, også vil få makt.

Humor og ironi

I andre akt mobiliserer Stockmann flere hjelpere, i noe som kan minne om politiske allianser - iallfall fra hjelpernes side. At dette er upålitelige hjelpere, viser Ibsen humoristisk ved å la dem i replikkene vise sine karakterbrister. Den første nye hjelperen er svigerfaren Morten Kiil (= "Grevlingen"), som har et personlig hevnmotiv sia byfogdens gruppe en gang "hundsvoterte" (170) ham ut av formannskapet:

"Kan De få det til det at byfogden og hans venner renner med nesen i en klut, så gir jeg straks på timen hundre kroner til de fattige.

Doktor Stockmann. Se, det var jo snilt av Dem.

Morten Kiil. Ja, jeg har jo ikke stort å rutte med, kan De vite; men får De det til, så skal jeg betenke de fattige med halvhundre kroner til julaften." (170)

Det viser seg senere at garvermester Morten Kiil, som her angrer sitt storsinn, er svært rik. Han eier fabrikken som forurensningen kommer fra.

Neste nye hjelper er Aslaksen. Han er småborger - formann i huseierforeningen - og kan gi Stockmann støtte fra "den kompakte majoritet" (173). Han foreslår å demonstrere:

"Naturligvis med stort måtehold, herr doktor; jeg beflitter meg alltid på måtehold; for måtehold, det er en statsborgers første dyd, - efter *min* mening, da.

Doktor Stockmann. Det er De jo også kjent for, herr Aslaksen.

Aslaksen. (...) - og da jeg dessforuten er agent for måteholdsselskapet, - ja, doktoren vet vel at jeg virker for måteholdssaken?

Doktor Stockmann. Ja, det forstår seg.

Aslaksen. Nå, - så er det jo begripelig at jeg kommer sammen med en del mennesker. Og da jeg er kjent for å være en sindig og lovlydig statsborger, som doktoren selv sa, så har jeg jo en viss innflytelse i byen, - en liten slags maktstilling, - om jeg selv skal si det." (172-173)

Som altså "doktoren selv sa"! At Aslaksen og Stockmann neppe er forbundsfeller når det kommer til stykket, viser Ibsen ved at det nettopp er måteholdsmannen Aslaksen Stockmann byr på sherry og øl i andre akt.

Fru Stockmann har den bakkekontakten Stockmann sjøl mangler:

"(...) De vil støtte meg alle sammen ifall det skulle knipe. Katrine, - vet du hva jeg har for noe bak meg?"

Fru Stockmann. Bak deg? Nei; hva har du for noe bak deg da?

Doktor Stockmann. Den kompakte majoritet.

Fru Stockmann. Ja så. Er det godt for deg, det, Tomas?" (174)

Stockmann har ikke engang bakkekontakt til å se det komiske i spørsmålet han stiller. Den komiske effekten likner på den som skapes ved zeugma: Den første replikken til fru Stockmann i sitatet åpner for at hun nok assosierer bokstavelig, mens Stockmann vil oppfattes metaforisk. I den andre replikken i sitatet svarer fru Stockmann som hun kanskje ville ha svart et barn (og peker samtidig sterkt framover i handlinga).

Byfogden viser seg i andre akt komisk gjennom politikerspråk med bruk av litotes:

"Den etablerte vannforsyning ved badet er nu en gang et faktum og må selvfølgelig behandles som et sådant. Men rimeligvis vil direksjonen i sin tid ikke være tilbøyelig til å ta under overveielse hvorvidt det med overkommelige pekuniære offere skulle være mulig å få innført visse forbedringer." (176)

Komikken og ironien i byfogdens stil her blir særlig virkningsfull fordi kontrasten til den talemålsnære stilen med setningsemner og små fyllord (og eder, som hos Billing) ellers i replikkene er så tydelig - jfr. f.eks. fru Stockmanns replikker i sitatet ovafor.

Gjennom Hovstad formidler kanskje Ibsen et negativt menneskesyn:

"De skal ikke tro ille om meg. Jeg er hverken mer egennyttig eller mer maktbegjærlig enn de fleste mennesker." (172)

Sia Hovstad senere viser seg som både egennyttig og maktbegjærlig, kan vi slutte at det er de fleste mennesker. I tredje akt sier Hovstad til Stockmann: "Jeg tør si De vil få hver eneste opplyst mann på Deres side" (182). Når vi vet hvor mange Stockmann til slutt får på sin side, vet vi også hvor mange som er opplyste.

Humor og ironi skaper spenning i teksta gjennom at den blir levende og underholdende. Den som ser eller leser stykket, engasjeres emosjonelt, og

følger med. Også humor og ironi er det lett å finne eksempler på i hele dramaet - riktignok minst i fjerde akt, men der fins til gjengjeld handlingas klimaks og dessuten retorikken i Stockmanns store tale. Jeg nøyer meg stort sett med å eksemplifisere humor og ironi i andre akt. Likevel: I fjerde akt har Stockmann fått ei flenge i buksa:

"En skulle aldri ha sine beste bukser på når en ute og strider for frihet og sannhet." (205)

Her er ikke zeugma, men semantisk minner sammenstillinga om den stilfiguren. Virkningen er lik den Wessel skapte ved å kontrastere høgtravende innhold og plump form i *Kierlighed uden Strømper* 110 år tidligere. Om Ibsen ironiserer over Stockmann, eller om Ibsen lar Stockmann ironisere over seg sjøl, er ikke godt å si.

Andre variant av Stockmanns prosjekt

Byfogden blir ikke glad i andre akt. Han krever at Stockmann, istedenfor å offentliggjøre oppsatsen, offentlig imøtegår oppdagelsen sin for straks å hindre ryktespredning. Sanksjonsmiddelet er avskjed. "Som funksjonær har du ikke lov til å nære noen separat overbevisning," sier byfogden, og får som kommentar:

"*Doktor Stockmann*. Dette går for vidt! Jeg, som læge, som vitenskapsmann, skulle ikke ha lov til -!" (178)

I ei planting bemerker byfogden at "Den mann der utslynger så nærgående insinuasjoner imot sitt hjemsted, han må være samfunnets fiende" (179). Like steilt som sin bror byfogden holder Stockmann på sitt: "(...) jeg skal bevise at *jeg* har rett og at *I* har urett" (179). (Etternavnet "stokk-mann" er rimeligvis metafor for brødrenes felles karakter. De er begge for-stokk-a i den forstand at de ikke lar seg bøye.)

Fru Stockmann støtter ikke lenger mannen like sterkt. "Hva hjelper du at du har retten når du ikke har noen makt?" spør hun (179), og senere: "(...) du driver kanskje igjennom at du får din avskjed - det gjør du" (180). Petra, derimot, oppmuntrer faren.

Overfor Stockmann introduserer Hovstad i andre akt vann og vannforurensning som symbol, og utvider på den måten Stockmanns prosjekt:

"De sa i går at det fordervede vann kom av urenligheter i jordbunnen.

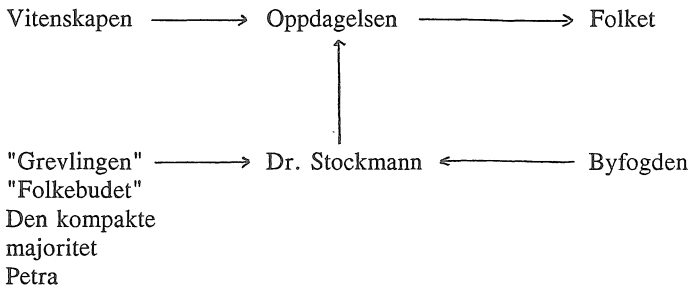
Doktor Stockmann. Ja, det kommer ganske utvilsomt fra denne forgiftige sump oppe i Mølle dalen.

Hovstad. Unnskyld, herr doktor, men jeg tror det kommer fra en ganske annen sump.

Doktor Stockmann. Hva skulle det være for en sump?

Hovstad. Den sump som hele vårt kommunale liv står og råtner i." (171)

Dette kan være en nøkkel til også å forstå kilden og vannet i stykket som livssymbol og renhetssymbol. Oppdagelsen skal fram til folket fordi den representerer renheten. Stockmanns prosjekt, slik det ser ut ved slutten av andre akt, kan framstilles slik:

Noen aktanter har falt ut, noen er kommet til, og noen har bytta plass. Stockmanns prosjekt er nå å få oppdagelsen ut til folket - i vitenskapens navn. Stockmann virker sterk, med mange innflytelsesrike hjelpere, men fru Stockmanns tvil gjør ikke prosjektet innlysende. Spenningen er nå knytta til om byfogden får Stockmann til å imøtegå sin egen oppdagelse, eller om Stockmann får avskjed. Hvordan går det når han ikke vil bøye seg?

Peripeti - avgjørende vendepunkt

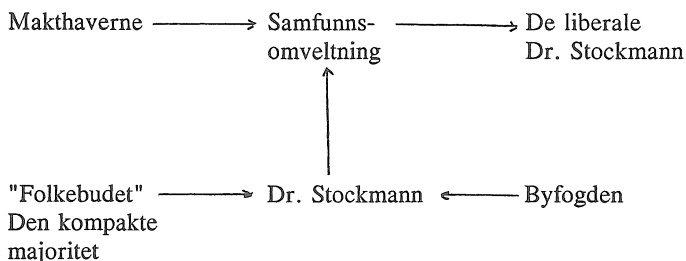
I første del av tredje akt blir prosjektet politisk revolusjonært. Stockmann lanserer det med metaforer fra krig og legevitenkap:

"Doktor Stockmann. - jeg skal slå dem til jorden, jeg skal knuse dem, rasere deres festningsverker for hele den rettsindige almenhets øyne! det skal jeg gjøre!

Aslaksen. Menn gjør det endelig moderat, herr doktor; skyt med måtehold -

Billing. Nei da; nei da! Spar ikke på dynamitten!
Doktor Stockmann (*vedblir uforstyrret*). For nu er det ikke bare dette med vannverket og kloakken, ser De. Det er hele samfunnet som skal renses, desinfiseres -" (182-183)

Denne tredje varianten av Stockmanns prosjekt kan framstilles slik:

Stockmann og de liberale skal omstyrte samfunnet og overta makta.

Den første som nå trekker seg, er Aslaksen, som også avslører at Billing har søkt stilling i den konservative avis konkurrenten på stedet. Som Peter i Getsemane fornekter så Hovstad sine idealer fra den ene sida til neste:

"Jeg er ingen slingringsmann - og blir det heller aldri." (184)

"En får ofte bøye seg for folks meninger i det mindre viktige." (185)

Dermed kommer det ikke uforberedt at byfogden vinner dem for seg når han forteller at det er innbyggerne på stedet som må betale utgiftene til å legge om vannledningen. Og Stockmanns posisjon endres nettopp mens han spiller ut sin maktfølelse og maktbegeistring med byfogdens lue og stokk - maktsymbolene. "Folkebudet" vil ikke trykke manuskriptet.

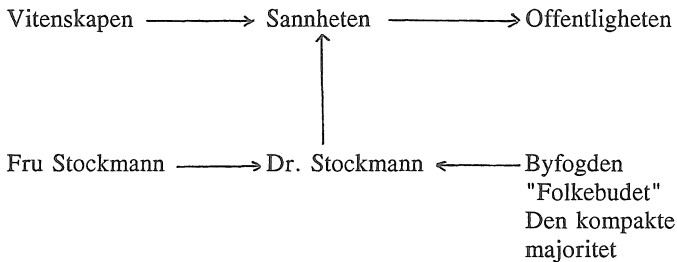
Det kan oppfattes som et fornyet "point of no return" når Stockmann likevel forkynner:

"Ut skal det nu allikevel. Jeg vil lese det opp i en stor folkeforsamling; alle mine medborgere skal få høre sannhetens røst!" (191)

Prosjektet er nå blitt å få sannheten ut til folket, og fru Stockmann holder med sin mann nå når alle "står (...) således imot" (191) ham. Den nøkterne fru Stockmann har ivra for å harmonisere og holde konflikten på et så lavt

nivå som mulig. Når maktmisbruk truer en fundamental kvalitet som sannheten, velger også hun strid. Stockmann skal få slippe å kjempe alene for sitt menneskeverd. Kanskje fru Stockmanns kommentarer gjennom stykket er Ibsens kommentarer? Hennes skiftning ledsager en skiftning i sjølve dramaet. Stockmann framstår mer seriøst som en helt fra det jeg har kalt "et fornya 'point of no return'" av, enn han gjør tidligere i stykket, sjøl om skikkelsen gjennom hele dramaet er både tragisk og komisk (Noreng:25).

Den fjerde varianten av Stockmanns prosjekt er mer idealistisk og mindre sjøloppatt forfengelig enn de tidligere:

Stockmanns ivrigste hjelpere er blitt motstandere. Prosjektet ser ut til å måtte ende tragisk. Men nå holder vi med Stockmann mer enn før. Han, som har retten på si side og nå fremmer et edelt prosjekt, er i ferd med å bli et offer for den manipulerende overmakta, og appellerer derved til vår medfølelse. Hvordan går det nå når nesten alle har svikta Stockmann, og hva kan fru Stockmann utrette?

Klimaks

Den nye Stockmann i fjerde akt griper tilbake til symbolet fra andre akt (171). På folkemøtet forkynner han at han vil

"tale om den store oppdagelse jeg har gjort i disse siste dage, - den oppdagelse at alle våre åndelige livskilder er forgiftet, og at hele vårt borgersamfunn hviler på løgnens pestsvangre grunn." (196)

Prosjektet har fått en ny dimensjon. Det er ikke maktkonstellasjonene i samfunnet som skal endres for maktposisjonenes skyld, det er den enkelte samfunnsborgerens tenkemåte som skal frigjøres. Det er tale om en individuell, åndelig revolusjon der sannhet er vegen til frigjøring. Og

"Sannhetens og frihetens farligste fiender iblant oss, det er den kompakte majoritet. Ja, den forbannede, kompakte, liberale majoritet, *-den* er det! Nu vet I det.

(...)

Flertallet har *makten* dessverre -; men *retten* har det ikke. Retten har jeg og de andre få, de enkelte. Minoriteten har alltid retten." (198)

Dermed er Stockmann i stykkets klimaks framme ved fru Stockmanns tidligere skepsis til den kompakte majoritet. Stockmann bygger ut uttrykket. Den "liberale majoritet" inkluderer Hovstad og Billing. (I femte akt klager Stockmann over at "det aller ravgaleste er at her går voksne liberale mennesker omkring i hopetall og innbiller både seg selv og andre at de er frisinnede!" [206].)

Hovstad hånes også for at han ikke "tør (...) mene sine egne meninger lenger, ikke tenke sine egne tanker til ende" (200). (I begynnelsen av femte akt hånes flere svikere for manglende mot. Stockmann taler der negativt om "parti-trelle" [206], og sier at et "parti, det er liksom en kjøttkvern, det; det maler alle hodene sammen til en grøt; og derfor så blir de også grøthoder og kjøttthoder, alle i hop!" [208].)

Stockmann forsøker ikke pedagogisk å vinne forsamlinga for sitt syn. Som en svovelpredikant eller gammeltestamentlig profet forkynner han dem fordømmende sannheten. Men de frammøtte blir fornærma istedenfor angrende, og Stockmann mangler svovelpredikantens autoritet. De vil ta fra ham ordet, men Stockmann bruser opp: "Så skriker jeg sannheten ut på alle gatehjørner! Jeg skriver i utenbys aviser!" (201).

Assosiasjonen til svovelpredikant eller gammeltestamentlig profet vekker Ibsen gjennom å la Stockmann tale i prekenstil - med utrop, apostrofer, anføringer, gjentakelser, pleonasmer og metaforer. Bytt i eksempelet som følger, ut ordet "løgn" med "synd", og se om ikke sitatet kunne ha vært brukt i en vekkelsespreken:

"Der ligger ingen makt på at et løgnaktig samfunn ødelegges! Det bør jevnes med jorden, sier jeg! Utryddes som skadedyr bør de, alle de som lever i løgnen! I forpester hele landet til slutt; I bringer det derhen at hele landet fortjener å legges øde. Og kommer det så vidt, da sier jeg av mitt fulle innerste hjerte: la hele landet legges øde; la hele dette folk utryddes!" (202)

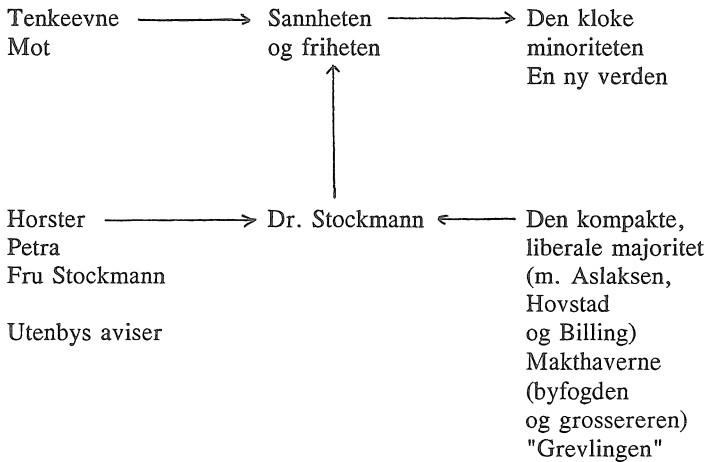
Stockmanns prosjekt er en vekkelse, og vi forberedes til å oppfatte ham i en Kristus-kontekst i siste akt. Mot slutten av fjerde akt sier han:

"I skal få høre fra folkefienden før han ryster støvet av sine føtter! Jeg

er ikke så godslig som en viss person; jeg sier ikke: jeg tilgir eder; ti I vet ikke hva I gjør." (203)

Til slutt i fjerde akt, før den endelige avgjørelsen, sorteres venner og fiender. Morten Kiil erklærer seg truende, mens Horster tilbyr sin hjelp - og må antakelig lide for det. Grosserereren truer ham. Stockmann spør Horster om han har "plass for passasjerer til den nye verden".

Femte variant av Stockmanns prosjekt kan framstilles slik:

Hvordan vil Stockmann lykkes som profet når han nå er blitt erklært folkefiende? Hva slags støtte kan Horster by ham, og vil den være god nok? Vil Morten Kiil og grosserereren gjøre alvor av sine trusler?

Retardatio: fristelse og tvil

I begynnelsen av siste akt er Stockmann brakt ned til et nullpunkt. Han er steina av folket i den forstand at noen har kasta stein inn gjennom vindusrutene. Husverten har sagt ham opp, han har det elendig fysisk og psykisk, og vil reise utenlands. Petra har mista lærerjobben, og Horster er sagt opp i rederiet; altså blir det ingen leilighetsskys å få ut av landet. Byfogden kommer med badedireksjonens oppsigelsesbrev til Stockmann og med opplysning om at Huseierforeningen har satt i gang en underskriftsaksjon for å hindre at noe bruker Stockmann som lege. Når situasjonen ser mest håpløs ut for Stockmann, blir han - som Jesus i ørkenen

- utsatt for fristelser. Om bare Stockmann beklager offentlig, kan byfogden tenke seg å gi ham stillinga tilbake. Stockmann motstår fristelsen: "(...) ikke, om jeg så hadde selve fanden og hans oldemor på nakken -!" (209).

Så fristes Stockmann sterkere. Det viser seg at Morten Kiil har testamentert mye av formuen sin til Stockmanns barn, slik at hele familien skal kunne leve av renteinntektene. Kanskje går det bra allikevel?

Morten Kiil kommer, og forteller at han har kjøpt aksjer i badeanstalten for pengene. Hvis altså Stockmann vil trygge barnas framtid, må han sørge for at badet får godt rykte. Stockmanns tviler:

"Hvorfor kunne De ikke tale med meg før De gikk hen og kjøpte alt det kram?

(...)

Dersom jeg enda ikke var så viss i min sak -! Men jeg er så inderlig overtydet om at jeg har rett!" (211)

Kanskje lar han seg likevel bevege? Tvilen blir sterk:

"(...) videnskapen måtte da vel også kunne finne på forebyggelsesmidler, synes jeg; et eller annet preservativ -" (211)

Og den blir enda sterkere:

"(...) alle folk sier jo at det bare er en innbilning. Kan det ikke så være en innbilning da! La dem *ha* det så godt!

(...)

(...) også dette her med plikter imot familien! Det må jeg snakke med Katrine om; hun er så nøye inne i de saker." (211)

Til slutt bryter han fortvila ut mot Morten Kiil:

"At De også kunne bære Dem så bakvendt ad! Sette Katrines penge på spill; sette meg i denne gresselige pinefulle vånde! Når jeg ser på Dem, så er det som jeg så fanden selv -!"

Kiil setter en frist. Svarer Stockmann nei, går aksjene til en stiftelse. Hovstad og Aslaksen trur aksjekjøpet er avtalt mellom Stockmann og Kiil, og melder seg igjen - mot et vederlag - til tjeneste med "Folkebudet" for å få aksjene til å stige i verdi. Stockmann kaster disse fristerne ut gjennom vinduet og ned "i rennestenen" (213):

"(...) har jeg ikke i dag hatt besøk av alle fandens sendebud, så vet jeg

ikke." (214)

Siste variant av Stockmanns prosjekt

Stockmann svarer Kiil et trefoldig nei, og bestemmer seg for å bli i byen. Han får rom i Horsters hus - for å uttrykke det bibelallegorisk. Stockmann har fått et kall:

"(...) jeg skal preke for dem både i tide og i utide, som det står skrevet etsteds.

Fru Stockmann. Men, snille Tomas, jeg synes du har sett hva det nytter å preke."

Hva enten vi oppfatter fru Stockmann som Ibsens stemme eller ei, fortøner den sjette og siste varianten av Stockmanns prosjekt seg som både pompøst og patetisk, sjøløptatt og uten virkelighetskontakt som han er:

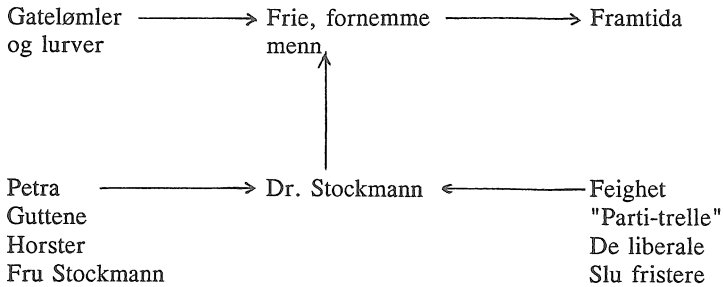
"(...) se hvor vakkert solen faller inn i dag. Og så den velsignede friske vårluft som jeg har fått inn til meg.

Fru Stockmann. Ja, når vi bare kunne leve av solskinn og vårluft, Tomas.

Doktor Stockmann. Nå, du må spinke og spare ved siden av, - så går det nok. *Det* er min minste bekymring. Nei, det som verre er, det er *det* at jeg ikke vet noen så fri og fornem mann at han tør ta min gjerning opp etter meg." (215)

Forutsatt at Stockmann er en fri og fornem mann, og forutsatt at han er alene om å være fri og fornem, kan han ha rett i sin siste "oppdagelse (...) at den sterkeste mann i verden, det er han som står mest alene" (216). Den erfaringa samsvarer mytisk med vår forestilling om Kristus på korset, som var så alene at han ropte "Min Gud, min Gud, hvorfor har du forlatt meg?", og er forberedt gjennom Kristus-allusjoner flere steder i dramaet. (Blant anna har Stockmann apostel-navnet Tomas til fornavn, mens byfogden heter Peter.) Helt alene er likevel ikke Stockmann. Petra, Horster, Eilif, Morten og nok fru Stockmann støtter ham - i tillegg til disippelflokken på minst 12 "gatelømler, - noen riktige lurver" (215). Også Stockmann både vil og må - som erklært folkefiende - virke blant dem samfunnet ikke aksepterer.

Den sjette varianten av Stockmanns prosjekt kan framstilles slik:

Ut fra Stockmanns egen karakter er det rimelig å betvile at prosjektet vil kunne lykkes. Å omskape gatelømler og lurver til frie, fornemme menn for framtida, krever en strategisk tenkning som Stockmann ikke på noe punkt har vist anlegg for. Tvert imot er det hendelser han ikke forutser, som tvinger ham til å utvikle prosjektet utover i dramaet.

Dynamikken i Stockmanns prosjekt har jeg grepet i seks stadier ved hjelp av Greimas' aktantmodell. At prosjektet slik utvikler seg, gir dramaet framdrift og spenning.

Hint skaper forventninger til handling og tema, og plantinger forløses til sammenheng når de høstes. Humor og ironi holder oppmerksomheten fast.

Om vi ikke helt skal tru på slutten i "En Folkefiende" som ei anbefalt oppskrift, setter dramaet i gang tankeprosesser hos publikum. Det er synd på Stockmann; han er blitt dårlig behandla, og han vekker medfølelse med sin naivitet og praktiske ubehjelpelighet. Det er lett å sympatisere med Stockmann når han med ufritt menneske forstår et menneske som - ut fra egennytte og for slik å kunne fortsette å tenke de fordommene det har overtatt - foretrekker løgnen framfor sannheten. Og Stockmanns iver kan godt sjarmere. At han slik kunne ha fortjent noe bedre, og samtidig får som han fortjener, fordi han er så irriterende sjølgod og sta, skaper spenning i stykket.

Litteratur

Jens Berthelsen et al.: *Fortælle teori*, Arena, Århus 1974

Geir Eriksen: *Fortellerteknikk og dramaturgi for film og fjernsyn*, Vett & Viten, Oslo, 1988 og 1993

Ingolf Gabold: "TV-mediet mellem fiktion og fakta" i *Mediekultur* 3, Århus 1986

Jørgen Haugan: "Aktivismens bevissthetsform med særlig henblik på Ibsen, Brandes og *En folkefiende*" i *Kritik* 39, 1976

Jørgen Haugan: *Henrik Ibsens metode*, Gyldendal, Oslo 1977

Henrik Ibsen: *En folkefiende* (1882) i *Nutidsdramaer 1877-99*, 3. oplag, Gyldendal, Oslo 1973

Peter Kramer: *Henrik Ibsen "Ein Volksfeind" und "Die Wildente"*, Lang, Frankfurt/Bern 1985

Harald Noreng: "En folkefiende - helt eller klovn?" i *Ibsen på festspillscenen*, Eide, Bergen 1969

Åsfrid Svensen: *Tekstens mønstre*, Universitetsforlaget, 1985

Odd Vaagland: "Ibsen i en Ekofisk-tid" i *Norsklæraren* 2, 1978

Ironi som herming

Ironi er et språklig fenomen som har skapt et visst hodebry for lingvistene. På grunn av sitt implisitte meningsinnhold og sin varierende grad av fortolkningsmessig åpenhet passer ironien ikke helt inn i den tradisjonelle pragmatiske teorien, der klarhet og entydighet normalt er verdier som vektlegges.

Av MARTIN ENGEBRETSSEN

Amanuensis i norsk språk ved Høgskolen i Agder

Denne artikkelen er ikke noe forsøk på å belyse fenomenet ironi i all sin bredde og dybde, men jeg vil presentere og diskutere en bestemt ironiteori fremsatt av de britiske forskerne Dan Sperber og Deirdre Wilson. Deres bidrag er interessant fordi det innebærer et forsøk på å integrere ironien i et overgripende prinsipp for menneskelig kommunikasjon. Artikkelen gir også et eksempel på hvordan en ironisk språkstrategi kan arte seg i lys av denne teorien.

Den klassiske definisjonen på ironi er en ytring som uttrykker det motsatte av det språkbrukeren egentlig mener. Altså språkbruk av denne typen:

(Olav kommer ut fra badet. Han har nettopp kledd seg til fest, men har to ulike strømpes på.)

Kari, Olavs kone: *Du kler deg alltid så elegant, Olav.*

Dette er en klassisk ironisk ytring, selv om man må legge merke til at den bare kan oppfattes ironisk dersom visse kontekstuelle forhold er til stede. Enten må ytringen vekke mistenksomhet fra Olavs side, fordi den ikke stemmer overens med de holdninger han vanligvis forventer uttrykt hos Kari. Med andre ord; han vet at Kari normalt mener at han kler seg kjedelig og smakløst. Eller så må oppmerksomheten på et eller annet vis bli trukket direkte mot strømpene.

Brudd på oppriktighetsmaksimet

En nyere forklaringsmodell er knyttet til Grices kommunikasjonsmaksimer, som ble presentert første gang i 1967. Dette er maksimer som ligger til grunn for all vellykket kommunikasjon, og som begge parter i en kommunikasjonssituasjon i utgangspunktet tar for gitt. De lyder i en forenklet versjon slik:

- Vær oppriktig
- Gi som mye informasjon som nødvendig
- Vær relevant
- Uttrykk deg klart, kort og entydig.

I blant vil det være hensiktsmessig å bryte en eller flere av disse maksimene, enten fordi man faktisk ønsker å bryte kommunikasjonen, fordi man ønsker å lyve eller manipulere - eller fordi man i språklig kreativitet ønsker å spille på maksimene.

Det er dette siste som skjer når man uttrykker seg figurativt, altså ikke-bokstavlig, slik tilfellet er både med metafor og ironi.

Når Olav skal tolke Karis ytring i eksemplet over, har han flere muligheter. Han kan tolke ytringen bokstavlig, noe som vil være naturlig dersom han selv er enig i den generelle påstanden, og ingen tegn gis som kan trekke oppmerksomheten mot strømpene. Om han vet at Kari mener han normalt kler seg kjedelig og smakløst, vil han trekke den slutningen at Kari ikke er oppriktig. Når man opplever at motparten på denne måten har brutt et av kommunikasjonsmaksimene, må man enten anta at vedkommende ikke ønsker å kommunisere, eller at det i selve bruddet ligger et signal om en annen tolkning enn den bokstavelige. Dersom Olav regner med at oppriktighetsmaksimet er brutt bevisst OG at Kari ønsker å kommunisere noe med sin ytring, må han dermed sette i gang med å lage en slutningrekke som kan gjøre ytringen relevant i sammenhengen.

Slike slutninger eller impliserte kontekstuelle forutsetninger, kalles implikaturer. Implikaturer kan være sterke eller svake, alt etter hvor mye arbeid mottakeren må utføre for å gjøre ytringen relevant.

I gricianske vendinger innebærer ironi altså at man bevisst bryter visse kommunikasjonsmaksimer, slik at mottakeren danner implikaturer som gjør ytringen relevant.

I Olavs tilfelle vil implikaturene variere alt etter konteksten, men denne rekken vil i visse tilfelle skape den nødvendige relevans:

- a) Olav pleier sjelden å kle seg elegant
- b) Kari mener at han heller ikke denne gangen har kledd seg elegant.
- c) Kari uttrykker denne holdningen nettopp nå fordi det er noe spesielt Olav burde rette på.

Denne fortolkningsprosessen leder kanskje Olav til å lete nedover klesdrakten sin, inntil han oppdager miseren og skifter strømper.

Karis budskap har dermed ført til en handling: Olav skifter strømper. Kan vi dermed si at ytringen er ekvivalent med den eksplisitte varianten: "Du har to ulike strømper på, Olav. Gå og skift!"?

Nei, blant annet fordi den ironiske ytringen skaper et annet kommunikativt felleskap. For det første er holdningen ikke uttrykt eksplisitt; den moderlige irettesettelsen er i alle fall delvis blitt unngått ved at Olav selv har fått muligheten til trekke de nødvendige konklusjoner. For det andre har ytringen pekt på at Olav og Kari forstår hverandre på et implisitt plan, deres intimitet innbærer at de ikke trenger å gi hverandre informasjon "med teskje".

Disse fatiske effektene av ironien avhenger selvsagt av tonen som ytringen ikles. Den kan oppfattes både som kjærlig ironi og iskald sarkasme, alt etter stemmebruk og kroppsspråk.

Ironi i lys av relevanteori

Dan Sperber og Deirdre Wilson gav i 1986 ut boka Relevance, et verk som på grunn av sitt nyskapende potensial og sine dristige påstander er blitt møtt med stor interesse. Gjennom sin relevanteori aspirerer Sperber & Wilson til å fornye store deler av den pragmatiske språkforskningen. De hevder nemlig at den menneskelige kognisjon arbeider ut fra ett bestemt mål: å gjøre alle kommunikative ytringer relevante. I praksis betyr det at Grices tredje maksime, "vær relevant", opphøyes til å bli et

overordnet prinsipp, som knyttes til både sender- og mottakersiden.

Med dette teoretiske utgangspunktet trekkes linjene ut mot en rekke språklige og psykologiske disipliner. Foruten nye forklaringsmodeller for metafor, ironi, talehandlinger og implikatur, mener forskerne å ha lagt et nytt fundament for forskningen omkring den menneskelige evne til å resonnerer.

Sperber & Wilson skriver at verken den klassiske omvendningsteorien eller den gricianske forklaringsmodellen strekker til for å beskrive ironiens vesen.

Deres hovedinnvending mot den første er at den på langt nær dekker alle former for ironi. Sett at man på en særdeles regnfull dag spør sin blomsterinteresserte kollega:

"Du husket vel å vanne steinbeddet i dag?"

Denne ytringen vil i de aller fleste tilfeller - konteksten gitt - bli oppfattet som ironisk, selv om det ikke er tale om å uttrykke det motsatte av hva man mener. Faktisk vil ytringer med motsatt innhold også bli oppfattet som ironiske, om enn mindre velformulerte:

"Du husket vel ikke å vanne steinbeddet i dag?"

eller

"Du glemte vel å vanne steinbeddet i dag."

Når det gjelder den gricianske modellen, mener de at den ikke sier noe om hvilke betingelser som må være til stede for at en ironisk yttringsmåte skal fungere, og endatil fungere bedre enn en bokstavlig yttringsmåte. Den skiller med andre ord ikke mellom ironiske uttrykksmåter og andre tilfeller av maksimebrudd. For man kan jo av åpenbare grunner ikke alltid gå rundt å si det motsatte av det man mener. Uten oppriktighetsmaksimet som utgangspunkt ville den menneskelige kommunikasjon falle sammen.

Sperber & Wilsons egen ironimodell er basert på påstanden om at all virkelig ironi er *hermende* (echoic). Det betyr at ytringen er en gjengivelse av en annen ytring, enten noe som er sagt av en annen person - for eksempel mottakeren - eller noe avsenderen

selv har sagt tidligere, og som er kjent for mottakeren. Ytringen kan også herme meninger som kan sies å være allmenne, eller typiske for en visse gruppe mennesker. Hensikten med ironien er å latterliggjøre de meninger som hermes.

Man kan eksempelvis tenke seg to studenter som sitter ved siden av hverandre på bussen, og i det bussradioen lar klinge et stykke høyst ukomplisert populærmusikk med en tekst fylt av enkle banaliteter, nikker den ene mot høytteren og sier: "Er det ikke flott?"

Ytringen hermer en holdning som avsenderen vet fins i visse grupper, og som han vet at partneren kjenner til, men - i likhet med ham selv - ikke deler.

Implikaturene som skjules under ytringen er noe slikt som at dette er fæl musikk og håpløs tekst, at alle som liker dette mangler klasse, at det er en påkjenning å sitte på bussen å bli nødt til å høre på slikt søppel og så videre.

I følge Sperber & Wilson avhenger oppfattelsen av disse implikaturene av

- a) en erkjennelse av at dette er et hermende utsagn,
- b) en identifikasjon av kilden for utsagnet som blir hermet,
- c) en identifikasjon av avsenderens holdning til utsagnet som blir hermet.

Sperber & Wilson mener at ironiske ytringer ikke skiller seg prinsipielt fra andre ytringer, og at de følgelig verken på sender- eller mottakersiden krever noen spesiell form for språkkompetanse. I alle former for kommunikasjon handler det om å utføre et visst tankearbeid for å gjøre enhver ytring optimalt relevant. I denne søken etter relevans vil man noen ganger ende opp med en bokstavlig tolkning av ytringen, andre ganger en ikke-bokstavlig.

Ironi og metafor

Slik sett har ironien mye til felles med metaforen, som også er en tolkning av ens egen tanke. Begge innebærer implisitte uttrykk for en holdning. Og begge kan bære implikaturer av sterkt varierende styrke.

Man kan si at en god, kreativ metafor nettopp er den som vekker et stort spekter av implikaturer, oppfattet som mer eller mindre vagt implisert av avsenderen. Det skjer når ytringen kaller fram et stort kunnskapsfelt, som igjen kaller fram egne metaforer som gir nye mulige utviklinger og skaper nye, meget vage implikaturer og så videre.

Mens metaforen slik kan romme alle slags ulike holdninger, vil imidlertid ironien alltid uttrykke en negativ holdning, siden dens hovedhensikt nettopp er å latterliggjøre den ytringen som hermes. (Og dermed også den holdningen som ligger bak)

Det betyr at ironiske ytringer ikke burde være vanskelige å tolke dersom de først er definert som ironiske. Men i en del tilfelle kan man være i tvil om en ytring er ironisk eller ikke, altså om ytringen speiler avsenderens egne tanker eller om den hermer andres tanker i den hensikt å latterliggjøre dem. Vage implikaturer blir imidlertid vanligvis ikke ansett som noen kvalitet hos potensielt ironiske ytringer, slik som tilfellet er hos metaforer.

For å gå opp nok en grense mellom metafor og ironi, kan man si at metaforen spiller på forholdet mellom det proposisjonelle innholdet i en ytring og avsenders tankeinnhold, mens ironien spiller på forholdet mellom det proposisjonelle innholdet i en ytring, avsenders tankeinnhold og tankeinnholdet til (normalt) en annen enn avsender. Metaforen er altså et spill mellom to punkter, mens ironien er et spill mellom tre.

En praktisk konsekvens av Sperber & Wilsons teori er at ironibegrepet blir strammet inn. Ytringer som ikke på noe vis kan sies å herme en annen ytring, er ikke å betrakte som ironi.

Om vi går tilbake til eksemplet med Olav og strømpene, vil Sperber & Wilson hevde at Karis utsagn bare er ironisk dersom enten Kari, Olav sjøl eller andre tidligere har ytret at Olav alltid kler seg elegant, slik at Olav gjenkjenner ytringen når den blir sagt. Om begge er inneforstått med Olavs kroniske problemer med å kle seg stilfullt, og ingen noengang har antydnet at han pleier å kle seg fint, vil ytringen falle utenfor Sperber & Wilsons ironi-definisjon.

Dette viser en problematisk side ved deres ironibegrep. Som de fleste andre ironiteorier søker også Sperber & Wilsons å definere begrepet ved hjelp av en formalisert og mekanistisk

funksjonsbeskrivelse, mens den reelle ironiopplevelsen alltid vil være helt og holdent kontekstavhengig. Fortolkningen vil avhenge både av den fysiske situasjonen ytringen fungerer innenfor og av forholdet mellom sender og mottaker - uansett hvilken teori man anlegger for å forklare ironiens generelle kommunikative virkemåte.

Et samspill av effekter

En summing av Sperber og Wilsons ironiteori vil på denne måten gi svar på spørsmålet: Hvilken effekt kan man oppnå ved å bruke ironi?

- Ved å latterliggjøre en bestemt synsmåte, viser man sin egen negative holdning til den.

- Ironien kan skape et bestemt fellesskap rundt denne negative holdningen. Avsender og mottaker kan sammen heve seg over nivået som den latterliggjorte synsmåten tilhører. Ironien øker på den måten intimiteten mellom deltakerne i kommunikasjonen.

- Ironiens implikasjoner kan være svært vage, slik at mottakeren kan bli i tvil om hvorvidt det er tale om ironi eller ei. Mottakeren må da selv danne/velge implikasjoner, en prosess som styres av jakten på optimal relevans. Dette kan være en fordel, dersom avsender ønsker å overlate mest mulig av ansvaret for den negative holdningen til mottakeren.

I tillegg vil jeg nevne en effekt som Sperber & Wilson skriver lite om, og som til dels virker i motsatt retning av den intimiserende effekten, nemlig den virkning som ligger i ironiens maktpotensial. Dette potensialet kan tas ut på flere måter. Det kan skje ved å spille bevisst på vage implikasjoner i den hensikt å gjøre mottakeren usikker på hva som menes og dermed underlegen i situasjonen. Eller man kan bruke ironi som et signal om intellektuell kraft. Selv om Sperber og Wilson hevder at ironi ikke skiller seg prinsipielt fra andre, mer ordinære og direkte former for kommunikasjon og heller ikke krever noen "høyerestående" form for språkkompetanse, vil de fleste være enige i at en elegant bruk av ironi krever vidd, altså en humoristisk form for intelligens. Slik sett kan ironi brukes retorisk som en form for "prestisjetriks".

Ironi som tekststrategi

La oss nå se på et teksteksempel der ironi fungerer som det sentrale virkemiddelet i skrivestrategien. Jeg har valgt en massemedial kommentartekst, nemlig en av Sissel Benneche Osvolds artikler som trykkes under under vignetten "Sidesprang" i Dagbladet. Benneche Osvold har suksess med sine ironiske tekster, hennes artikler har brakt henne både priser og berømmelse, og hun er av den grunn interessant som analyseobjekt.

Sissel Benneche Osvold har som et av sine journalistiske prosjekter å rette et kritisk blikk mot mennesker i maktposisjoner. I blant skriver hun med eksplisitt argumentasjon, men ofte skriver hun mer eller mindre gjennomført ironisk. "Den lille Sonja-testen" (trykt 11.02.94) er et eksempel på en artikkel med ironi som grunnleggende tekststrategi.

Teksten handler om en jeg-person som reiser til Lillehammer i tiden like før OL bryter løs. Hensikten med reisen er å undersøke om folket følger dronning Sonjas oppfordring om å "vise folkeskikk", nå når stedet skal bli gjenstand for hele verdens oppmerksomhet.

At teksten i all hovedsak er å oppfatte som ironisk skulle være hevet over tvil, tatt i betraktning passasjer som dette:

"Et tips til tilreisende publikummere må derfor være at de forstår det norske olympiakonseptet av duftende laftet rundttømmer, stilren husmannskost, moderne fiberoptikk. Terylenebukser og crimplenegensere, plastvesker og cowboyhatter bør øyeblikkelig beslaglegges på stedet i strid med ethvert Sonja-kriterium for høvisk påkledning. "

Her er signalene om ironi mange, men det tydeligste ligger i distansen mellom det proposisjonelle innholdet og skribentens velkjente motvilje mot jappete utvendighet og institusjonalisert snobberi. Den som kjenner henne litt, tror ganske enkelt ikke på at hun mener dette. (Jeg skriver analysen i et presensperspektiv, slik den ble oppfattet da den ble trykket)

Skal vi legge relevansteorien til grunn for analysen av en slik sekvens, vil ironieffekten avhenge av at leseren erkjenner ytringen som herming av en annen ytring, og også hvem som er kilden for den hermede ytringen.

Her kan man anta at ytringen hermer holdninger som fins i - eller tillegges - Lillehammer olympiske organisasjonskomite (LOOK), der man er opptatt av helhetlige stilkonsepter, moderne, men norsk design og så videre. At skribenten stiller seg kritisk til disse holdningene, vil man forstå gjennom den latterliggjøringen som skjer ved å sette sammen nettopp disse parodierte eksemplene på høy- og lavkvalitet, og siden knytte dem til det parodisk høytidelig begrepet "høvisk påkledning". (Det er jo tross alt snakk om et masse-publikum til et idrettsarrangement.

Vage implikaturer

I denne teksten finnes det imidlertid eksempler på ironi der implikaturene er svært vage. Så vage at man stundom er i tvil om hva som er ironisk og hva som er bokstavlig ment, stundom om hva det konkret er forfatteren ironiserer over.

Og her vil vi se at Sperber & Wilsons ironiteori fungerer både oppklarende og forkludrende når man forsøker å forklare fortolkningsproblemene som oppstår. Den gir gode redskaper til å forklare årsaken til problemene, men fungerer dårlig til å forklare ironiens effekt.

Allerede i det nevnte eksemplet kan vi sette spørsmålsteget ved implikaturene, selv etter at ironien er fastslått.

Vi erkjenner at sekvensen er en herming - et ekko - og vi klarer å identifisere kilden for den. Men for å være sikker på skribentens holdning til den hermede ytringen, må vi relativt klart kunne formulere hva slags ytring eller holdning som er hermet. For selv om skribenten tydeligvis er negativ til den overdrevne fokusering på stil, norskhet og design knyttet til dette idrettsarrangementet, så er det vel ikke sikkert at hun er uenig i at man må tenke helhetlig på representasjonen av landet vårt ved en slik anledning som OL, og at vi må understreke det nasjonale.

Med andre ord: hvilke konkrete holdninger hun gjennom sin ironi stiller seg negativ til, framgår ikke klart av ytringen. Vi får problemer med å formulere den hermede ytringen - noe som ifølge Sperber og Wilson er en forutsetning for at ironien skal fungere. Samtidig er det neppe noen tvil om at mange lesere vil oppleve ironien som vellykket, nettopp fordi implikaturene er delvis åpne, slik at mottakeren selv fyller ut "detaljene" i sin jakt på optimal relevans.

I neste eksempel er den hermede ytringen enda vanskeligere å identifisere. I en sekvens som omhandler Vegard Ulvangs berømte kritikk av IOC-sjef Samaranch, skriver Benneche Osvold:

"Inntil videre konstaterer jeg at at Vegard Ulvang har foredlet vår norske folkeskikk til det nivået som gjelder i Finnmark"

I sin gjennomironiske kontekst vil ytringen av de fleste lesere bli lest som ironi. Men hva er den impliserte meningen? Det avhenger for det første av hva som menes med "det nivået som gjelder i Finnmark." Er det høyt eller lavt, bra eller dårlig? Derneft avhenger det av hva slags verdier som skal knyttes til begreper som "foredlet" og "norsk folkeskikk" i dette ironiske tekstuniverset.

Som ironisk ytring er sekvensen i Sperber & Wilsons definisjon avhengig av å bli identifisert som et ekko av en annen ytring. Om man ikke makter å finne denne ytringen, er det svært vanskelig å finne implikaturen som gjør ytringen relevant, altså forfatterens holdning til det som blir skrevet. Kjenner man noen eksplisitte utsagn som omhandler nivået på folkeskikken i Finnmark? Om ikke, kan man knytte en konvensjonalisert folkemening til folkeskikk-nivået i vårt nordligste fylke?

Enkelte lesere vil trolig umiddelbart knytte ytringen til en Finnmark-myte som omtaler et direktetalende folkeferd uten synlig respekt for fine titler og tillærte uttrykksmåter. Men ordet "folkeskikk" vekker neppe denne mytologien i alle lesere. Og selv om man ser at ytringen impliserer påstanden "finnmarkinger har dårlig folkeskikk", så betyr ikke det at fortolkningen går av seg selv. For hva blir dermed den hermede ytringen som skribenten raljerer over? At nivået på folkeskikken i Finnmark er høyt? Eller at det tvert imot er lavt? At det er bra å ha (norsk) folkeskikk? At Vegard Ulvang har god folkeskikk, slik som andre fra Finnmark?

Skribenten er ironisk, hun uttrykker dermed en negativ holdning mot noe - men mot hva?

Faktisk preger denne problematikken hele eksempelartikkelen. Ironien er tydelig, men de hermede holdningene er vage. Dermed er også skribentens holdninger vage - ikke i kraft, men i retning.

Dette kan muligens holdes imot en journalist som skriver samfunnskritikk på kommentarplass i en populæravis. Samtidig er vagheten utvilsomt intendert, siden en dyktig stilist som Sissel

Benneche Osvoid neppe ville hatt problemer med å uttrykke seg mer eksplisitt om hun hadde ønsket det. Det er grunn til å tro at de vage formuleringene ikke er skapt utelukkende for å ivareta det underholdende aspektet ved ironien. Trolig er dette ytringer som er optimalt relevante som et felles uttrykk for forfatterens tanker og holdninger på området på den ene siden og hennes kommunikative intensjoner på den andre.

Sikkert er det at man kan nærme seg teksten med ulike tolkingsstrategier. Man kan se for seg at skribenten oppriktig ønsker å informere leserne om sine egne holdninger omkring temaet for derved å få dem til å tenke i samme baner - men at hennes egne tanker er like vage som implikaturene i teksten.

En annen mulig tolkning av tekstens makrohandling er knyttet til maktaspektet. Hun gjør kanskje med vilje implikaturene i teksten vage, slik at leseren skal bli usikker på hvor hun står i forhold til deres egne holdninger. Er det "dem" eller er det "oss" hun hermer og driver gjøn med? Lesingen får da et preg av en slags intellektuell massochisme.

Den rimeligste tolningen er kanskje likevel denne: Forfatteren ønsker å holde sine egne tanker delvis skjult, og i stedet gi leseren en del råmateriale til å danne et "verdensbilde" der visse sett av holdninger ligger implisitt. Leseren må da selv formulere dem og ta ansvar for dem. Dette krever en aktivitet fra leserens side som øker sjansen for internalisering av de verdier som ligger implisitt i teksten. Dessuten unngår man at potensielt insinuante implikaturer - som den om finnmarkingenes manglende folkeskikk - gjøres altfor tydelige.

Ikke "mene", men "vise"

Vi har sett at ironiske ytringer som bærer svært vage implikaturer vanskelig lar seg beskrive helt ut ved hjelp av Sperber & Wilsons ironi-definisjon, som krever at leseren skal kunne identifisere og formulere en hermet ytring. Nå skal vi se at man innen deres relevanst teori kan finne andre begreper som kan bidra til å belyse slike ytringsformer - uten at forfatterne eksplisitt har pekt i en slik retning.

De vageste formene for implisitt kommunikasjon blir sjelden kommentert i faglitteraturen. Jeg tenker på ytringer av denne typen:

A: "Hva synes du om den nye sjefen?"

B: "Han har ganske moderne briller."

Hva svaret innebærer er uklart, men det er opplagt at svareren ønsker at spørteren skal trekke visse konklusjoner av svaret. Og det vil normalt spørteren gjøre, fordi hun vil prøve å gjøre svaret relevant i forhold til spørsmålet.

Det svareren gjør, er å vise fram en flik av virkeligheten, slik han oppfatter den, for dermed å synliggjøre et sett med holdninger knyttet til denne virkeligheten. Denne formen for kommunikasjon kan også skje uten ord. Sperber og Wilson benytter eksemplet om de to kameratene X og Y som sitter og prater på en parkbenk. Plutselig lener X seg tilbake på benken med en bevegelse som er såpass tydelig at Y aner det ligger en hensikt bak. Bevegelsen har gitt fri sikt i retning forbi X' kropp, og nå ser Y at en felles bekjent, som de begge misliker, nærmer seg fra den andre siden av parken. Han tolker bevegelsen som en beskjed fra X om at vedkommende er på vei, anser denne beskjeden som en bekreftelse på at dette er en person de ikke ønsker å snakke med, og foreslår at de stikker.

Ingen har sagt noe om personen som nærmer seg, verken at han er observert eller at han er mislikt, og det er nettopp fordelen med denne typen kommunikasjon. Den er basert på en form for framvisning i stedet for en meningsytring, og den fører ikke til at det kommunikative klimaet mellom partene endres. Ingen posisjoner er låst, men den kommunikative hensikten blir oppfanget fordi mottakeren søker å gjøre ytringen eller bevegelsen relevant i den gitte sammenhengen.

Denne formen for kommunikasjon blir av Sperber & Wilson kalt *ostensjon* ("ostention"), og innebærer at man framviser et bilde av virkeligheten som i neste omgang impliserer et sett med holdninger eller antakelser ("assumptions"). Ostensiv og inferensiell informasjon er på mange måter to sider av samme sak, men perspektivet ligger på henholdsvis sender- og mottakersiden av kommunikasjonshandlingen. Ut fra Sperber & Wilsons eksempler er det for øvrig rimelig å knytte ostensjonbegrepet primært til de vageste formene for implisitt kommunikasjon.

Det skulle dermed ikke være noe i veien for å bruke begrepet også innen ironi-analyse. Som nevnt kan ironien brukes nettopp

til å skjule egne holdninger, og i stedet la mottakeren trekke sine egne holdningsbærende slutninger som konsekvenser av det virkelighetsbildet som mer eller mindre implisitt presenteres. Ostensjon-begrepet forklarer ikke selve den ironiske effekten, men det beskriver noe av virkemåten til kommunikative handlinger som innebærer svært vage implikaturer - noe som kjennetegner visse former for ironi. Man kan dermed si at Sissel Benneche Osvold i vårt eksempel - og i mange andre tekster - velger ironien som form for en - helt eller delvis - ostensiv kommunikasjonshandling.

Konklusjon

Som en oppsummering kan vi fastslå at Sperber & Wilson har supplert den lingvistiske og fortolkningsmessige teorien knyttet til ironi gjennom begrepet "herming" (echoing), der virkemiddelet forklares som en ytring som hermer en annen ytring og viser avsenderens negative holdningen til den hermede ytringen ved å latterliggjøre den.

Om man sammenstiller de tre ironiteoriene som her er presentert; den klassiske omvendingsteorien, den gricianske maksimebruddteorien og Sperber & Wilsons hermeteori, kan man trolig trekke følgende konklusjoner:

Ingen av veiene fører til helt fram til Rom. Den klassiske teorien fører nok kortest - den favner for smalt i forhold til alle reelt ironiske ytringer. Maksimebruddteorien og hermeteorien ser ut til å bære svakheter med motsatt fortegn. Den Grice-baserte teorien er for vid i den forstand at den ikke skiller klart mellom de maksimebrudd som fungerer ironisk og de som ikke gjør det. Sperber & Wilsons teori ser på sin side ut til å sette såpass strenge krav til bruken av ironibegrepet at mange ytringer som i visse kontekster vil bli tolket ironisk, tilsynelatende ikke slipper innenfor begrepsgrensene.

Selv om de to teoriene i felleskap gir ganske gode redskaper til å beskrive fenomenet ironi, må man nok ende konklusjonen med at forskere som jobber med å utvikle en "universalteori" som dekker alle sider ved ironiens vesen, fremdeles har litt å gjøre.

Litteratur

Sperber & Wilson: Relevance. Communication and Cognition. Blackwell 1986

Diane Blackmore: Understanding Utterances. An introduction to pragmatics. Blackwell 1992

Vagle m.fl: Tekst og Kontekst. LNU/Cappelen 1993

Ole Togeby: Praxt - pragmatisk tekstteori. Aarhus Universitetsforlag 1993

Olaf Øyslebø: Stil og sprogbrugsanalyse. Universitetsforlaget 1978.

Martin Engebretsen: Den forståelige nyhet. IJ 1992

